

ԱՐԱՐԱՏ

1907

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԽՅԾԶ

Տարի Խ.

ՅՈՒՆԻՍ

Համար .2

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒՆԻՍ 1907 թ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

1. Կոնդակ Վեհափառ Հայրապետի . . . 491
3. Քաղուածք ի կոնդակայ Վեհ. Հայրապետի . . . 493
3. Քաղուածք յօրագրութեանց Սինոդի . . . 494

ԿՐՑՆԱԿԱՆ

4. Ազօթքի սրբարար զօրութիւնը. Գ. Վ. Յովսէփեան . . . 504

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

5. Պետական դումայի անդամ Գ. քահանայ Պետրովի
վերադարձը աքսորից 510
6. Կաթոլիկ եկեղեցի 513
7. Բողոքական եկեղեցի 514
8. Գերմանիա 515
9. Անգլիա 516
10. Ամերիկա 517

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

11. Երէկ և այսօր. Ս. Յարութիւնեան 518

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

526

ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ

12. Յունաց Տ. Եօաքիմ Ս. Պատրիարքին այցելութիւնը . . . 528
13. † Մաշ և յուզարկաւորութիւն Տ. Պետրոս Արքեպիս-
կոպոսի առաջնորդին Սեբաստիոյ 532
14. Պատուիրակութիւն Սուքիաս Եպիսկոպոսի ի Սանկտ
Պետերբուրգ Հայոց դպրոցներէ մասին (1885 ամի) . . . 534

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ

15. Յարեցնից մինչև Իրկուտսկ. Երեմիա Վ. Ստեփա-
նեանց 547

ԳՐԱԿԱՆ

16. Մայր ու որդին. Ս. Գ. 566
17. Քրիստոսի հետքով. Թարգ. Մամբրէ վարդապետ . . . 568

ԳԻՑԱԿԱՆ

18. Կրօնի և կրօնի զխաութեան էութիւնը. Երուանդ Վ. . . 581
19. Ստացուած գրքեր 600

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԼԵՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

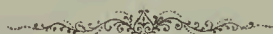
Ս. ԻԶՄԻՐՆԻ

1907—ՌՅԾԶ

Տարի Խ.

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

Համար Զ.

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

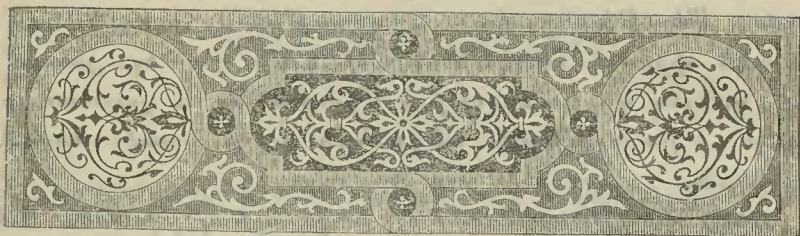
Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

Հ ր ա մ ա ն ա լ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Ջ Ի

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա Վ Ե Ց Ա յ Ն Հ ա յ Գ

Պ Ա Տ Ճ Է Ն

Տ. Կ.

ՄԿՐՏԻՉ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Արժանապատիւ նախագահի և անդամոց միութեան քահանայից եկեղեցեաց Հայոց Երևան քաղաքի հարադատ որդւոց Մայր Աթոռոյս նուիրեմք ողջոյն հանգերձ հայրապետական օրհնութեամբ:

Բերկրութեամբ սրտի ընկալաք զկանոնադրութիւն Միութեանդ, զոր ընթերցեալ Մեր՝ հաւան գտաք ընդ ամենայն յօգուածս նորին: Ուրախալի է յոյժ, յորժամ հոգեւոր պաշտօնեայք եկեղեցւոյ մերոյ իբրեւ լծակից եղբարս միահամուռ և սրտեռանգն ջանիք նկրտին ընդհանուր և համերաշխ գործակցութեամբ անսոյթաբ վարել զվսեմ պարտիս հովուութեան և բարւոքել ընդ նմին զտնտեսական վիճակ և ընդլայնել զմտաւոր հորիզոն քահանայից քաղաքիդ, որ անշուշտ ունի յինքն գրաւել զհամակրանս ժողովրդեան մերոյ: Ըստ ամենայնի օգտաւէտ համարելով Մեր զնպատակ Միութեանդ և միանգամայն արժանի խորհուրտանաց, այսու հայրապետական Կոնգակաւ մերով հաստատեմք զկանոնադրութիւն Միու-

թեանդ և մաղթեմք առ Տէրն տերանց պարգևել ան-
դամոց Միութեանդ կար և զօրութիւն, համերաշխու-
թեամբ, սիրով և աննկուն ոգւով գուն գործել, յառաջ
մղել զանշեղ գործունէութիւն Միութեանդ և յարասեւել
յայնմ ի բարօրութիւն անդամոցդ և ի պատիւ ժողո-
ւրդեան:

Ողջ լերուք պահպանեալ և զօրացեալ ի խնամս Ս.
Հոգւոյն և օրհնեալ ի Մէնջ: Ամէն:

ՄԿՐՏԻՉ Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց

Թ. 468

17 Մարտի 1907 ածի

Ի Ս. Էջմիածին:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ՔԱՂՈՒԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՋ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Ա.

Հայրապետական տնօրինութիւնք.

Կոնդակ յանուն Տ. Եղիշէ վարդապետի, միաբանի վանուցն Սեանայ, և պատգամաւորաց ժողովրդեանն Յամաքաբերդ գեղջ վասն հանգանակութեան յօգուտ շինութեան եկեղեցւոյ գեղջն: Թ. 562.

— Յանուն Տ. Փոխանորդի թեմակալին Երեանայ, պատուիրի առնել նոր ընտրութիւն գործակալի Նորոյ Բայազիտի: Թ. 568.

— Յանուն վանական Կառավարութեան, որում պատուիրի տալ 50 ր. ճանապարհածախս Ներսէս վարդապետի Մելիք-Թանգեան վասն գնալոյ ի Տփլիս և վերադառնալոյ պաշտօնական գործով: Թ. 575.

— Յանուն Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսի Երէցեան, որում յայտ առնի ուրախութիւն վասն ճշտութեան հաշուոց Ս. Երուսաղեմի: Թ. 590.

— Յանուն Առաջնորդին Արցախու Տ. Աշոտ եպիսկոպոսի վասն կարգման Տէր Վահան վարդապետի ի վանահայր վանուցն Ամարասայ: Թ. 622.

— Յանուն Կոնսիստորիային Երեանայ, որում պատուէր տուաւ որոշել զ5480 ր. 50 կ., եթէ որչափն յայսցանէ արդիւնք են մովաժաճառութեան և որչափն պատկանի եկեղեցեացն Ալեքսանդրապոլի և դարձուցանել զայնս ըստ պատկանելեաց. Թ. 629.

— Յանուեն Կոնսիստորիային Բեսսարաբիոյ, լուծաւ պատկն Յովհաննու Սահակեան Վանեցւոյ ընդ Մարեմայ Խաչատրեան և արտօնեցաւ կինն ի վերստին ամուսնութիւն. Թ. 638.

— Յանուեն վանական Կառավարութեան Մայր Աթոռոյ, որում պատուէր տուաւ տալ որքոց հիւրատան ճանապարհածախս և առաքել զնոսա ի հայրենիս. Թ. 672.

— Յանուեն Սինոդին Ս. Էջմիածնի, ըստ որում վերադարձուցաւ օրագիր Թ. 362 և պատուիրեցաւ վճարել Իշխան Սումբատովի զպարտիս եկեղեցւոյն Զդրաշինի Տփիւեաց. Թ. 689.

— Յանուեն Տ. Մատթէոս վարդապետի, որ կարգեցեցաւ յաջորդ վիճակին Ալեքսանդրապոլի. Թ. 693.

— Յանուեն Սինոդի ի նոյն միտս. Թ. 694.

— Յանուեն Տ. Խաչիկ Տ. վարդապետի, որում թոյլատրի շարունակել զԺողովումն նուիրանաց վասն պեղման Զուարթնոց եկեղեցւոյ. Թ. 705.

— Յանուեն Հոգևոր կառավարութեանն Տաթևու, որում պատուիրի տալ Տ. Ստեփան և Տ. Սիմէոն վարդապետաց իւրաքանչիւրում 30 ռ. առ ամիսն. Թ. 706.

— Յանուեն Տ. Կիւրեղ վարդապետի, որ կարգի վանահայր վանուցն Երնջակայ. Թ. 709.

— Յանուեն Կոնսիստորիային Երևանայ վասն տալոյ փոխարինարար Տ. Կիւրեղ վարդապետի միանուագ ըստ լիս 300, իսկ ի 1-էն Մայիսի ցվախճան նոյեմբերի 50 ռ. առ ամիսն, զորս բառնալ ի գումարաց վանուցն, որք գտանին առ կառավարութեանն Կովկասու. Թ. 710.

— Յանուեն Սինոդին Ս. Էջմիածնի, որում պատուէր տուաւ ստանալ զհաճութիւն Պ. Նահանգապետին Երևանայ վասն կարգման Տ. Կիւրեղ վարդապետի ի վանահայր վանուցն Երնջակայ. Թ. 711.

— Յանուն Հոգևոր Կառավարութեանն Հնոյն Նախնիքի վասն յանձնելոյ զվանսն Երնջակայ Տ. Կիւրեղ վարդապետի և տալոյ ճանապարհածախս Տ. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի Մայր Աթոռ թ. 712,

— Յանուն Տ. Դէորդայ Արքեպիսկոպոսի Սուրէնեանց, որում պատուիրի վարել զգործս Մայր Աթոռոյ ի բացակայութեան Ն. Վեհափառութեան թ. 731.

— Յանուն Տ. Եփրեմ վարդապետի, կառավարչի կալուածոց Մայր Աթոռոյ ի Տփլիս. պատուիրի տալ Տ. Ղևոնդ եպիսկոպոսի 200 ռ. նպատ, որով Հոգասցէ զծախս բժշկութեան իւրոյ թ. 732.

— Յանուն Սինոդի, վասն կարգելոյ զՏէր Բառնաբաս վարդապետն ի վանահայր վանուցն Մուղնոյ թ. 758.

— Յանուն Բառնաբաս վարդապետի ի նոյն միտս թ. 759.

— Յանուն Տ. Իսահակ վարդապետի Տէր Միքայէլեան, որ արտօնի զնալ ի Ռուսաստան ի կատարելագործել զուսումն իւր թ. 762.

— Յանուն Սինոդի, որում պատուիրի տալ Տ. Իսահակ վարդապետի 50 ռ. առ ամիսն թ. 761.

— Յանուն կտակակատարաց Հանգուցեալ Ա. Բ. Ղուկասեանցի, որոց ծանուցաւ զընտրութեանց աշխարհական թեկնածուաց յուսանողութիւն, Դէորդայ Աթոռնեան, Յովհաննու Կարապետեան և Ռուբինի Աբրահամեան թ. 763:

— Յանուն լուսարարապետի Մայր Աթոռոյ Տ. Ղևոնդայ եպիսկոպոսի, որում ծանուցանի կարգումն Տ. Իսրայէլ սարկաւազի ի գալրապետութիւն Մայր Տաճարի վանուցս թ. 766.

— Յանուն Սինոդի, որում պատուիրի կարգել զոմն

ի միաբանից Մայր Աթոռոյ նախագահ վարչութեանն տպարանի: Թ. 773.

— Յանուհն Սինոգի, որում պատուիրի լրացուցանել զկազմ վանական կառավարութեան: Թ. 774.

— Յանուհն Տ. Ներսէս վարդապետի Մելիք-Թանգեան, հրաժարական որոյ ի պաշտամանէ Դիւանապետութեան ընդունելի եղև: Թ. 783.

— Յանուհն Տ. Մեսրոպ վարդապետի Մաքսուդեան, որ կարգեցաւ ժամանակաւոր Դիւանապետ. Թ. 758.

— Յանուհն Տ. Սարգիս եպիսկոպոսի վանահօր վանուցն Սեանայ, որում պատուէր տուաւ մկրտել զպարսիկ Ալի Սաֆարն Դաւրիժեցի և տալ նմա վկայական մկրտութեան. Թ. 791.

— Յանուհն Սինոգի, որում պատուիրեցաւ տալ Տ. Իսահակ վարդապետի զ250 ր. պահանջն նորա և ճանապարհածախս: Թ. 792.

— Յանուհն Տ. Եփրեմ վարդապետի՝ վասն տալոյ ի կալուածական արդեանց զհարկաւորեալ գումարն Կոնստանտինոպոլսի Վրաստանի առ ի հոգալոյ զծախս Ն. Վեհափառութեան ի Տփլիս: Թ. 798.

— Յանուհն վարչութեան Ղուկասեան կրօնապատմական Թանգարանին վանուց Մայր եկեղեցւոյն Տփլեաց, յազադս օրհնութեան և հաստատութեան կանոնադրութեան նորին: Թ. 815.

— Յանուհն Սինոգի, որում տուաւ տեղեկութիւն զարձակմանէ Տ. Ուխտանէս վարդապետի ի պաշտամանէ գործակալութեանն Ախալքալակայ՝ ըստ խնդրանաց Տ. Առաքնորդին Վրաստանի: Թ. 849.

— Յանուհն եկեղեցական խորհրդոյն Հայոց Ս. Պետերբուրգի, որում պատուիրի տալ նպաստ 100 ր. առ ամիսն պ. Երուանդայ Լալայեանց ի 1-էն սեպտեմբերի տարւոյն

ցածս հինգ, զի պարապիցի միմիայն հետադոտութեանց հնազիտական և ազգադրական իրաց, զարդինս որոց ժողովեալ հաւաքեսցէ ի թանգարանի Մայր Աթոռոյս: Թ. 850.

— Յանուն Խորհրդոյ Ազգադրական ընկերութեանն Հայոց վասն օրհնութեան, քաջալերութեան և հովանաւորութեան: Թ. 851.

— Յանուն Տ. Անանեայ Արքեպիսկոպոսի, որում տայ գիտել զանօրինութիւնս զայսոսիկ. 1) մասն առ մասն վճարել զթողակ Տ. Հմայեկայ վարդապետի, ըստ որում սուղ են միջոցք թեմին. 2) Կոնսիստորիայն թեմին առ ժամանակ մի միայն կարէ լինել առանց վարդապետ նախանդամայ այլ ոչ միշտ. 3) Տ. Նիկողայոս վարդապետն Տ. Աւետիքեանց կարգի պաշտօնակատար վանահօր վանուցն Սաղիանու. 4) զերդմնեցուցչութիւն Նահանգական Դատարանին Բագուայ թողուլ ի Տէր Յովհաննէս քահանայն Նաջարեանց:

— Յանուն Կոնսիստորիային Վրաստանի վասն վճարման պարտուց Իշխան Սումբատովի 13000 ռ. Թ. 864.

— Յանուն Սինոդի, որում տուաւ գիտել զկարգումն Տ. Նիկողայոս վարդապետի Տէր Աւետիքեանց ի պաշտօնակատար վանահօր վանուցն Սաղիանու: Թ. 872:

— Յանուն Տ. Նիկողայոս վարդապետի Տէր Աւետիքեանց ի նոյն միտոս: Թ. 874.

— Յանուն Տ. Սահակայ Արքեպիսկոպոսի Այվատեանց, որում պատուիրի տալ առտիճան ծայրագունութեան Տ. Բագրատ վարդապետի Վարդազարեանց: Թ. 903.

— Յանուն Հոգևոր Կառավարութեանն Հայոց Ալեքսանդրապոլի, որում ըստաւորեալ շեշտեցաւ իմաստ կոնդակի Նորին Վեհափառութեան ի 21 դեկտ. 1905 ամի համարաւ 1107: Թ. 908.

— Յանուն նորընտիր Կենդրոնական յանձնաժողովոյ հանգանակութեան ի նպաստ կարօտելոյ Տաճկահայոց.

որով հաստատին ընտրեալքն արք երկոտասան յանգամս նորին: Թ. 918.

— Յանուհն Կոնսիստորիային Աստրախանայ, որով հաստատի նորընտիր հոգաբարձութիւն գալրոցին Լաբինսկայեա գեղջ: Թ. 924.

— Յանուհն վանահօր վանուցն Ս. Խաչի նորոյն նախիջնանու, որում պատուիրեցաւ տալ Տ. Ներսէս վարդապետի Մելիք-Թանգեանց սենեակ, լուսաւորութիւն, վառելիք և յամիսն 50 ռ. ռոճիկ:

— Յանուհն Սինոդի, որում պատուիրեցաւ յղել ի Տփիսիս Տ. Խորէնայ վարդապետի Մուրադբեգեանց զոռոճիկս յապրիլ ամսոյ տարւոյս հանդերձ սննդադրամով: Թ. 936.

— Յանուհն Կոնսիստորիային Վրաստանի, որում տուաւ գիտել զլուծումն պսակի Կարապետի Այվազեան ընդ Անայի Գէորգեան, որում թոյլ տուաւ մասնել յերկրորդ ամուսնութիւն, իսկ առնն՝ զկնի երկամեայ ապաշխարանաց միայն, Թ. 944.

— Յանուհն Սինոդի, որով վաւերական համարի պսակն Արշակայ Առաքելեանց ընդ Վառլինկան Գասպարեանց ի 6-երորդում աստիճանի ազգականութեան:

Բ.

Հայրապետական գոհունակութիւնք և օրհնութիւնք.

Կոնդակ օրհնութեան յանուհն Մինասայ Ճորշորեան և այլոց վասն նուիրաբերութեան նոցա իւզաներկ նկարու Ն. Ս. Օժութեան: Թ. 589.

— Օրհնութեան յանուհն Դսկտար Յ. Թիրեաքեանի վասն մատուցանելոյ զթարգմանութիւն իւր «Արտաշիր Բաբական Կարճամակ»: Թ. 667.

— Օրհնութեան յանուն հայ ժողովրդեանն Բաղուայ
և Նպաստաժատոյց յանձնաժողովոյ նորին արկածելոց և
սովելոց Հայոց Կովկասու թ. 673.

— Օրհնութեան յանուն երեսփոխանին ս. Լուսաւորիչ
եկեղեցւոյն Հայոց Բաղուայ Պ. Մինասայ Կաճկաճեանց
վասն եւամեայ հաւատարիմ պաշտօնավարութեան նորա-
թ. 674.

— Օրհնութեան յանուն Կարապետի Լալայեանց-
թ. 675.

— Քահանայական լանջախաչի յանուն Տ. Խաչատուր
քահանայի Կստոյեանց թ. 695.

— Օրհնութեան յանուն վարչութեան հայուհեաց
բարեգործական ընկերութեանն Տփիսեաց առթիւ 25
ամեայ յոբելինի թ. 708.

— Քահանայական լանջախաչի յանուն Տ. Ալսէն քա-
հանայի Քիրքչիանց թ. 720.

— Յանուն Տ. Մկրտիչ քահանայի Տ. Ստեփանեանց
ինոյն միտս թ. 721.

— Օրհնութեան յանուն հոգաբարձութեան դպրոցին
Վարադայ վանուց առթիւ 50 ամեայ յոբելինի սորին-
թ. 760.

— Քահանայական լանջախաչի յանուն Զարեհ քա-
հանայի Զէյթունեանց և Տ. Խաչատուր քահանայի Եղե-
կեանց թ. 800 և 802.

— Կամիլաւկայի յանուն Տ. Բարդուղիմէոս քահա-
նայի Մարկոսեանց, Տ. Սրապիոն ու. քահանայի Տէր
Յովհաննիսեանց և Տ. Վահան քահանայի Մեհրաբեանց,
թ. 801, 803 և 832.

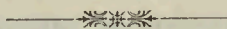
— Աւար քահանայութեան յանուն Տ. Սահակ քա-
հանայի Խախանեանց, Տ. Սահակ քահանայի Սահակեանց
և Տ. Գրիգորիոս քահանայի Երզնկեանց, թ. 804, 805
և 806.

— Օրհնութեան յանուն Բարեգործական ընկերութեանն Հայոց Եւպատորիոյ: Թ. 912.

— Յանուն Զաքարիայի Նազարբէգեանց ի նոյն միտս: Թ. 913.

— Յանուն Տ. Հայկանուշայ Ներսիսեանց Ագուլեցւոյ ի նոյն միտս, յաղագս նուիրաբերելոյ նորա ձեռն մի մեծագին զգեստուց վանուցն Ս. Թովմայ Առաքելոյ որ յԱգուլիս Թ. 870.

— Յանուն Կուլտուրական միութեանն Հայոց Բագուայ ի նոյն միտս: Թ. 901:

ՔԱՂՈՒԱԾԻ ՅՕՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՅ ՍԻՆՈՂԻ

Ի 11-ն մայիսի Սինոգն հրամայեաց արձակել զՄարտիրոս Աւագ քահանայ ի պաշտամանէ կառավարչի Էջմիածնապատկան կալուածոց Ալեքսանդրապոլու ըստ խնդրանաց իւրոց և զկառավարութիւնն յանձն առնել հոգեւոր Կառավարութեան տեղւոյն: Պատուիրել հոգեւոր Կառավարութեան վերաջինել զփուլգեալ կրպակն Մ. Աթոռոյ № 20, 21, ընդ առանձին հսկողութեամբ փոխանորդին Հ. 412.

Ի 15-ն մայիսի Սինոգն հրամայեաց թոյլ տալ Կոնստանտնուպոլսի Ներսէսայ ընդունել զԽաչատուրն Տ. Գալստեանց ի կոչումն հոգեւոր և առաջադրել փոխ-թեմակալին Ներսէսայ ձեռնադրել զնա ի քահանայ Զուչի գեղջ վիճակին Կարուց: Հ. 418:

Ի 16-ն մայիսի Սինոգն հրամայեաց կարգել զԸնձակ վարդապետ քննիչ բողոքանաց ժողովրդեան Էյլիար գեղջ, որ վասն բողոքանաց զՍիմէոն քահանայ Թովմասեանէ և պահանջել ի հաստարակութենէ գեղջն ուրբիս քսան և հինգ ի ծախս քննիչին: Հ. 423.

Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց ծանուցանել Կոնսիստորիային Աստրախանի, եթէ ի դէպս կարգման ծխատէր քահանայից և տեղափոխութեանց նոցին պարտ է վարել ըստ մտաց շրջաբերական հրամանի Սինոդիս յ19 յունուարի 1905 ամի Հ. 426.

Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց հաստատել զեզրակացութիւն Կոնսիստորիային Երևանայ, որ վասն թոյլ տալոյ Յակովբ քահանայի Գիւլանթափ գեղջ տեղափոխել ի գիւղն Չերմալիւ Հ. 498.

Ի 18-ն մայիսի Սինոդն հաստատելով զեզրակացութիւն Կոնսիստորիային՝ տալ զՍիմէոն քահանայ Տ. Դանիէլեանց ի դատ մարմնաւոր իշխանութեան և հայցել զհաճութիւն Նորին Սրբութեան վաւերական ճանաչել զպսակ Միքայելի Իսրայելեանց ընդ Հեղինեայ Տ. Յարութիւնեանց Հ. 433.

Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց պատուիրել Կոնսիստորիային Ղարաբաղի առաքել զՄկրտիչ քահանայ Տ. Յովհաննիսեանց ի մի ի վանորէից թեմին յապաշխարութիւն Լուսինեայ ժամանակաւ, իսկ վասն Վաւերական ճանաչելոյ զպսակ Արշակայ Առաքելեանց ընդ Վարսենկան Դասպարեանց հայցել զհաճութիւն Նորին Սրբութեան Հ. 434.

Ի 23-ն մայիսի Սինոդն ունելով առաջի աչաց զարգիւնս քննութեան և զխոստովանութիւն յանցաւոր քահանայից, անդամոց և ատենադպրի Կոնսիստորիային Նոր Նախիջևանի և Բեռարաբիոյ, հրամայեաց նախ՝ զԲարսեղ ա. քահանայն Խաղանճեանց, զՍարգիս քահանայն Թաթսիզեանց և զԿարապետն Յովհաննիսեանց արձակել իսպառ ի պաշտամանց անդամութեան և ատենադպրի Կոնսիստորիային, արգելլով յայսմ՝ հետէ ունել պաշտամանս ի հոգեւոր հաստատութիւնս Հայոց, երկրորդ՝ զԲարսեղն ա. քահանայն և զՍարգիս քահանայն առաքել ի վանս Ս. Խաչի Ղրիմու յապաշխարութիւն անորոշ ժամանակաւ, երրորդ՝

պահանջել ի քահանայիցն և ի Կարտպետէ Յովհաննանեան ընդ փոյթ առաջի առնել զվատնեալ դրամս ի գումարս չորս հազար եօթն հարիւր քսան և հինգ թուրքաց և քսան և երկու կոպեկաց, զմի երրորդ մասն գումարի պահանջել յիւրաքանչիւրոյն, չորրորդ՝ վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնստատրիային Բեօարաբիոյ և տալ տեղեկութիւն վանահօր վանուցն ս. Խաչի Ղըրմու և և հինգերորդ՝ վասն 10,000 ռուբլեաց, զորս ընկալեալ է Բարսղի ա. քահանայի ի քաղաքային դրամատանէ Քիշնեի, առնել զառանձինն զեկուցումն: Հ. 452.

Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց թոյլ տալ Կոնստատրիային Նոր-Նախիջևանի և Բեօարաբիոյ ընդունել զբնակիչն Թփուի գեղջ զԳարրիէլն Տ. Միքայելեանց և զՅանն Տ. Գարրիէլեան ի հօգևոր կոչումն և առաջադրել առաջնորդին թեմին ձեռնադրել զնա ի քահանայ ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ գեղջն: Հ. 455, 456.

Ի նմին թուի Սինոդն ի նկատի առնալ զարդիւնս ուսումնասիրութեան գործոյն Ռէյտելի՝ համարի սչ յօգուտ Մ. Աթոռոյ յետս գնել զկապալառութիւն Ռէյտելի, ուստի թողու անխփփի և անխախտ զդաշնագիր զկռեալն ընդ Ռէյտելի յ7-ն դեկտ. 1901 ամի:

Ամուսնալուծութիւն

Ի 18-ն մայիսի Սինոդն հաստատելով զեզրակացութիւն Կոնստատրիային Ղարաբաղի՝ հրամայեաց լուծանել զպսակ Գասպարայ Գափեան ընդ կնոջն Նաչխուրի Վանէսեան, առն և եթ տալով իրաւունս մտանել ի նոր ամուսնութիւն: Հ. 429.

Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց լուծանել զպսակ Յովհաննիսի Ափիսեան ընդ Սոնայի Սարգսեան Տ. Դաւթեանց՝ թոյլ տալ երկօցունց ևս մտանել ի նոր ամուսնութիւն զկնի միամեայ եկեղեցական աղաշխարհութեան: Հ. 431.

Ի նմին թուի հաստատելով զեզրակացութիւն Կոնսիստորիային Ղարաբաղի՝ լուծանել զպսակ Մովսիսի Յովհաննիսեան ընդ Գայիանեայ Գարրիէլեանց, թոյլ տալով կնոջն մտանել ի նոր ամուսնութիւն: Թ. 432.

Ի 21-ն մայիսի Սինոդն հաստատելով զեզրակացութիւն Կոնսիստորիային Ղարաբաղի՝ լուծանել զպսակ Խուտիի Մկրտչեանց ընդ կնոջն Զաւրի, թոյլ տալով առն մտանել ի նոր ամուսնութիւն: Հ. 439.

Ի 23-ն մայիսի Սինոդն հրամայեաց լուծանել զպսակ Աթանասի Ժամհարեանց ընդ կնոջն Աշխենի Աթանասեան՝ տալով առն մտանել ի նոր ամուսնութիւն, իսկ կնոջն՝ զկնի եռամսեայ եկեղեցական տպաշխարանաց մտանել ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Հ. 460.

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ԱՂՕԹՔԻ ՍՐԲԱՐԱՐ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այլ դու յորժամ կայցես յաղօթս, մուտ
ի սենեակ քո և փակեա զդուրս քո, և
կայ յաղօթս առ հայր քո ի ծածուկ:

Մատթ. 2. 6.

Ա.

Աղօթքը կրօնական կեանքի էական տարրն է: Ձկայ
կրօն, աստուածապաշտութիւն առանց աղօթքի, միայն
տարրեր են նորա մասին եղած հասկացողութիւնները:
Մինչդեռ հեթանոս ազգերի մէջ աղօթքի սովորական ար-
տայայտութիւնը զոհն էր և կապուած առօրեայ կեանքի և
նիստ ու կոցի հետ, մինչդեռ հրէութեան մէջ աղօթքը մի
արտաքին պարտաւորութիւն էր դարձել, քրիստոնէութիւնը
բարձրացնում է նորա նշանակութիւնը և հոգու ամենից
նուիրական և սրբազան գործողութիւններից մէկը հա-
տարակում:

Հրէաները զուրկ չէին աղօթքի բարձր հասկացողու-
թիւնից, հին կտակարանը ճշմարտ և ջերմեռանդ աղօթող-
ների քիչ օրինակներ չէ տալիս: Մարգարէութիւնների և
սագմոսների մէջ կրօնական զգացմունքի և առ Աստուած
անձնուիրութեան սքանչելի արտայայտութիւններ կան,
բայց օրէնքի տիրապետութիւնը հետզհետէ խճողել էր
կրօնական կեանքի բարձր ըմբռնողութիւնը և արտաքին
ծէս, արարողութիւն դարձրել այն: Զօհն ու պարտքի ար-
տաքին կատարումը Յիսուսի ժամանակի հրէութեան կրօ-
նական կեանքի յատկանիշն էր, էական կողմը: Հրէան պար-
տաւոր էր աղօթել օրուայ որոշ ժամերին, որակզ էլ լինէր:

Բայց հոգին ժամացոյց չէ, որ երբ լարենք, հնչէ մեր ցանկութեան համեմատ: Չէ կարելի ժխտել հասարակաց ազօթքի և աստուածապաշտութեան դաստիարակչական մեծ նշանակութիւնը, բայց եթէ կրօնը միայն արտաքին օրէնքի և մեքենայականութեան կերպարանք է ստացած և կեանքն էլ նոյն դրոշմն է կրում, նշանակում է ողկոյղը քամել և կնճիւղը պահել: Այսպէս էր հրէից մէջ Յիսուսի ժամանակ: Փաշխեցիկները կրօնի կենդանարար հոգին թողած, հետամուտ էին նորա արտաքին, քարացած օրէնքներն ու աւանդութիւններն իրագործել, մօղակները քամում և ուղտերն էին կլանում: Ազօթքը, որ կրօնական և հոգևոր կեանքի միջուկն է, ամենասրբազան շարժումը ներքին աշխարհում, փարիսեցիկների համար արտաքին, մեքենայական մի դործողութիւն էր, որ կատարում էին օրուայ օրոշ ժամերին փողոցի անկիւններում, հրապարակներում դաշտում, . . . և բնականաբար ի ցոյցս մարդկան, քանի որ համապատասխան չէր իրենց ներքին զգացման:

Բ.

Բայց մեր Տէրը ճիշդ դորա հակառակն է պատուիրում: Գրիստոնեայի ազօթքը պէտք է կատարուի հոգու խորքում, ծածուկ, միայն Աստուծոյ առաջ: «Մուտ ի սենեակ քո և փակեա զդուրս քո» չպէտք է միայն բառացի հասկանանք, այլ և փոխաբերաբար: Որովհետև կարող ենք սենեակի մէջ մտնել, հեռանալ մարդկանց աշքերից և փողոցի աղմուկից, բայց հոգևով արտաքին աշխարհի հետ կապուած լինել: «Մուտ ի սենեակ քո» նշանակում է կտրուիլ արտաքին աշխարհից, քո բոլոր շրջապատից, հոգսերից, խորասուզուիլ քո հոգու խորին խորանները, քննութեան ենթարկիլ նորա բոլոր գաղտնի շարժումներն ու դործողութիւնները, և ապրիլ միայն քո Աստուծոյ հետ: Ազօթքը հոգևոր կեանքի ամենասրբազան վայրկեանն է, երբ մարդ առանց միջնորդի, դէմ առ դէմ կանգնած է իւր Աստուծոյ առաջ: Ազօթողի համար Աս-

տուած սպիտակափառ ամպերի վերայ չէ նստած երկընթուփ, տիեզերքի անհունութեան սահմաններում, այլ հէնց իւր սրտի մէջ։ Բայց եթէ երկնքում էլ լինէր, աղօթողի հոգին կգտնէր Նորան, ճախրելով երկնային, անապական և կապոյտ եթերների մէջ, որովհետև Աստուծոյ անունը մեր սրտի տախտակների վերայ է գրուած։ Պէտք է միայն քաշել այն թանձր քողը, որ յաճախ ծածկում է մեր հոգու աչքերը։ Աղօթքը հոգու տենչն է դէպի վսեմը, սուրբը, դեղեցիկը, դէպի Աստուած։

Աղօթքի ժամանակ չպէտք է նոյնպէս և հեթանոսների նման շատախօս լինել. որտանց մի աղօթք երկու խօսքով աւելի գին ունի քան ութ կանոն սաղմոս, որ քաղուած է առանց սրտի մասնակցութեան։ Նոյն իսկ կարող է աղօթքը չթանձրանալ խօսքերի մէջ, որովհետև մեր հոգու շարժումները հասկանալի են Աստուծոյ համար և առանց խօսքի ու բացատրութեան։ Աղօթք է, և բարձրագոյն մտքով աղօթք, զգլման ու ապաշխարութեան զգացումից բղխած հառաչանքը կամ սրբազան խաղաղութեան մէջ տնմուռնչ զգացուած անձնուիրութիւնը, հպատակութիւնը Աստուծոյ կամքի առաջ։

Աղօթքի այս բարձր հասկացողութեան համեմատ քրիստոնէութեան մէջ բարձր են և նորա շարժառիթները։ Աղօթքը խնդրուածք չէ երկրաւոր ստացուածքի և բարեբեքի համար, նորա նպատակը չէ Աստուծոյ կամքը և տնօրէնութիւնը փոփոխութեան ենթարկել մեր նիւթական կեանքի վերաբերութեամբ։ Այս մտքով աւրուած աղօթքը դեռ ևս հեթանոսական դրոշմ է կրում իւր վերան. «Հայր մեր»-ի խնդրուածքներից միայն մէկն է մեր առօրեայ հացին վերաբերում։ «Խնդրեցէք նախ զարքայութիւն Աստուծոյ և զարդարութիւն նորա և այդ ամենայն յաւելցի ձեզ», տաում է Տէրը։ Բայց այդ չէ նշանակում, թէ մեր ցաւերի և վշտերի համար Աստուծոյ գթութեան չպէտք է դիմենք։ Ընդհակառակ աղօթքի շարժառիթներից մէկը հէնց մեր կեանքի դժուարութիւններն ու կա-

րիքներն են, լինի այն նիւթական թէ բարոյական: Նիւթական կարիքներն առանց ազդեցութեան չեն մնում մեր ներքին աշխարհի վերաբերութեամբ: Բայց աւելի խորն են հոգեկան վշտերն ու տագնապները: Մարդկային կեանքն ազատ չէ մեծ և փոքր նեղութիւններից, փորձութիւններից, ամէնքս մեր խաչն ունինք կրելու. մեր հոգին ներքին պատերազմի յաւիտենական մի անպարէզ է և անվերջ ողբերգութիւնների շղթայ: Ներքին տանջանքի և վշտակրութեան անսպառ. մի աղբիւր է մեղքի և անարդարութեան տիզմի միջից զարթնած խիղճը. նա կամենում է սրբուել, մաքրուել, խաղաղութիւն գտնել: Եւ այս զգացումը մարդուն գէպի Աստուած է մղում: Ինչպէս արտասուքը, մեր սրտի վերայ ծանրացած վշտի խոստովանութիւնը սրտակից բարեկամի առաջ, թեթեւացնում է մեզ, նոյնն աւելի մեծ չափով զգում ենք Աստուծոյ առաջ, որ մեր Հայրն է, մեր իսկական բարեկամը: Այս որդիական զգացումը Աստուծոյ առաջ քրիստոնէական կրօնի ամենամեծ շնորհն է: Այնտեղ բաց ենք անում մեր վիշտն ու տառապանքը, մեր վիրաւոր և փութորկալից սիրտը, մխիթարութիւն, ուրախանք և խաղաղութիւն գտնելու համար: Տագնապալից սրտից բղխած ջերմ աղօթքը երկնային մի ցօղ է պասքած հոգու վերայ: Զարգուած, կորացած վշտի և նեղութեան ծանր բեռի տակ մօտենում ենք սիրոյ և զթութեան Աստծուն և հեռանում նորանից թեթեւութիւն և խաղաղութիւն գտած: Իսկ հոգու խաղաղութիւնը ստեղծագործող կեանքի գրաւականն է, զօրութեան աղբիւրը մեր երկրաւոր կեանքի պատերազմի մէջ:

Աղօթքի միւս շարժառիթը, որ աւելի վսեմ է, սէրն է առ Աստուած: Հաւատացեալը իւր ամբողջ անձնաւորութիւնը, եսը ճնշում է Աստուծոյ կամքին հպատակելու համար, իսկ Աստուծոյ կամքը սիրոյ, արդարութեան, սրբութեան թաղաւորութիւնն է մեր հոգու խորքում և երկրի վերայ: Կրօնական անձի հոգու խորին խորհուրդներից մէկն է այս զգացումը, որ իսկապէս անկարելի է բա-

ցատրել: Ինչպէս կողմնացուցի սլաքը հանուած է միշտ դէպի հիւսիս, այդպէս էլ մարդկային եսը, բնութիւնը դէպի աշխարհայինը, փառքը, վայելքը, գալթակղութիւնը: Ոչնչացնել այս ամենը և աստուածային սուրբ կամքի գերիշխանութիւնը հաստատել մեր հոգու մէջ, աղօթքի բարձրագոյն նպատակն է: Այսպիսի աղօթքը բանաւոր զոհ է Աստուծոյ սրբութեան սեղանի վերայ, աւելի սրբանուէր և անուշահոտ քոն կնդուակը: Այսպիսի աղօթքը ամեն ժամանակի և ամեն մարդու գործ չէ, որովհետեւ բոլոր մարդիկ և ամեն ժամանակ ընդունակ չեն ամենաբարձր զոհաբերութեան: Սրբազան մի վայրկեան է այս մարդկային կեանքի մէջ, երբ նա իւր ամենաթանգագին ստացուածքը՝ սիրտը զոհ է բերում Աստծուն: Հպատակուել ուրիշի կամքին, նշանակում է կորցնել ներքին անկախութիւնը: Եթէ ինչ այստեղ մարդկային հոգին ոչ միայն չի կորցնում, այլ սրբուած, մաքրուած ներքուստ, աւելի ոյժ, կորով և ոգևորութիւն է ստանում՝ իւր ներքին աշխարհում Աստուծոյ կամք, ճշմարտութիւն զգացած գաղափարներն իրականացնելու: Մի պարագայ է այս մարդկային հոգու մէջ, ինչպէս պարագայ է նա հոգևոր և բարոյական կեանքի շատ գաղափարներ:

Գ.

Նիւթապաշտական ուղղութեան հետևող և կրօնական խնդիրների մասին հասկացողութիւն չունեցող մարդկանց կողմից յաճախ արհամարհանք է արտայայտւում աղօթք բառը լսելիս: Ներկայ լուսաւորեալ դարու համար հնացած մի գաղափար է այդ. այժմ գործի, աշխատանքի ժամանակ է: Աղօթքը միջնադարեան անապատականների և վանականների գործն է:

Սակայն ոչ մի գաղափար այնպէս սերտ կապուած չէ աշխատանքի գաղափարի հետ, ինչպէս աղօթքը: Ծշմարիտ աղօթողի աշխատանքը սրբւում, ազնուանում է, ինչպէս նորա սիրտը: Աշխատանքն ինքն ըստ ինքեան նպատակ չէ. այլ միջոց մի աւելի բարձր հոգևոր նպատակի համար:

Նպատակ դարձած աշխատանքը նոր տեսակի նիւթապաշտական հեթանոսութիւն է և ամեն տեսակ շարեաց աղբիւր։ Սոցիալական դժբաղդ դրութիւնների, կեղեքումների մեծագոյն մասն այսպիսի հասկացողութիւններից են ծագում։ Աղօթք և անգործութիւն գաղափարները ոչ միայն հոմանիշ չեն, այլ կատարեալ հակադրութիւններ են։ Քրիստոնէութիւնը դատապարտում է ծուլութիւնն ու ստահակութիւնը նոյնպէս, ինչպէս մահացու միւս ծանր մեղքերը։ Ընդհակառակ ճշմարիտ կրօնական զգացմունքն է և նորա հետ աղօթքը, որ մեր երկրաւոր և անցաւոր կեանքին հոգևոր բովանդակութիւն է տալիս, կրկնապատկում կեանքի արժէքը, ոյժ և կարողութիւն ներշնչում Աստուծոյ հոգևոր թագաւորութեան փութալան քաղաքացիներ դառնալու։ Ջերմեւանդ աղօթքի աղգեցութեան տակ մարդկային հոգին ինչպէս ամպ լցւում է սիրոյ ցօղով, բանաւոր, ծարու տունիկերի վերայ անձրևելու համար։ Աղօթքը սէր է, անձնութիւն գէպի մեր երկնաւոր Հայրը և նորա երկրաւոր որդիք, որ մեր եղբայրներն են։

«Ուսուցիչ ձեր Քրիստոս է», ասում է Տէրը իւր աշակերտներին։ Նա մեր ուսուցիչն է և աղօթքի համար։ Ի՞նչ էր նորոտ ամբողջ կեանքը, նորա գործը, եթէ ոչ Աստուծոն նուիրում մի աղօթք։ Աղօթքով սկսեց իւր գործը անապատի մէջ, աղօթքով շարունակեց և աղօթքով վերջացրեց Գեթսեմանի պարտիզում։ Նա, որ աշխատանքից ժամանակ չունէր հաց անգամ ուտելու, առանձնանում էր յաճախ աղօթելու համար, որպէս զի նոր ոյժ ստացած՝ դարձեալ գործէ։ Ի՞նչ կլինէր տիեզերական պատմութեան ընթացքը, եթէ չլինէր Գեթսեմանի պարտիզի աղօթքը, շատ գեղեցիկ և սրամիտ կերպով նկատել է մի աստուածաբան։ Աղօթքով յաղթեց մեր Տէրը իւր ներքին տաղնապներին, որ այնպէս համառօտ, բայց սրտառուչ կերպով նկարագրել է Ղուկաս, և ապա հոգու խաղաղութիւն ստացած՝ խաչի ճանապարհն ընտրեց։

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՊՐԱՒՈՍԼԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱՅԻ ԱՆԴԱՄ Գ. ՔԱՀԱՆԱՅ ՊԵՏՐՈՎԻ
ՎԵՐԱԴԱՐՁՐ ԱՔՍՈՐԻՅ

Երեք ամսուայ ապաշխարանքից յետոյ՝ մայիսի 15-ին դարձաւ Ձերեմենեցիի վանքից Գրիգոր քահանայ Պետրովը:

Երկաթուղու գնացքի ժամանումից շատ վաղ հաւաքուել էր մեծ բաղմուտիւն և տեղ էր բռնել երկաթուղու դժի մօտ: Ժամը 5-ին եկան մի վաշտ ոստիկաններ (ժանդարմ) և հեռացրին հասարակութիւնը. այս ժամանակ մի ուսանող սկսեց ապացուցանել նոցա ապօրինի վարմունքը. հասարակութիւնը բռնեց ուսանողի կողմը և վերջացաւ արձանագրութեամբ (протоколъ), որով մեղադրուում էր ուսանողը, իբր անպատուել է պաշտօնական դործառնութեան ժամանակ:

Չնայած որ անձրեք գալիս էր, բայց հաղարաւոր ամբոխը համբերութեամբ սպասում էր կառավարին:

Բաղմուտեանը արգելում էին մտնել կայարան, մի բանուոր բարձրացած իւր ընկերների ուսին՝ ապացուցանում էր ոստիկանութեան կամայական վարմունքը և առաջարկում էր գրոհ տալ խմբով ներս. սակայն դեռ չէր վերջացրել իւր խօսքը, եկաւ մի վաշտ էլ հեծեալ քաղաքապահներ (городовой) և ուղիւս ցրել խռնուող ամբոխը: Երբ Պետրովը հասաւ, արդէն կայարանը ներկայացնում էր պատերազմական մի բանակատեղ. յայտնի և գաղտնի ոստիկանութիւն և մի վաշտ էլ հրացանաձիգներ . . . :

Վերջապէս հասաւ Պետրովը և բաղմուտիւնը փորձեց դիմել դէպի դուռը. բայց խիտ առ խիտ կանգնած կենդանի պատը չէր թողնում ոչ ոքի. իսկ երբ հեռուից ողջունելով անցաւ նորեկը, ժողովուրդը գրոհ տուեց և ճեղքելով ոստիկանների շարքը՝ խուժեց դէպի դուռը. մեծ իրարանցում յառաջացաւ. ոչ ոստիկանների բռնկեցքը, ոչ էլ մէջքը կարողացան ճանապարհը փակել:

Առաջինը դուրս եկաւ կայարանից Ն. Պետրովը և յետոյ ամբոխի կոհակը. սակայն յաջողուեցաւ ոստիկանութեան փա-

կել դռները և այսպէս արդելել բազմութիւնը կայարանում, որոց մէջ էին և Պետրովի մայրը, կինը և որդին: Մեծ դժուարութեամբ յաջողեց Պետրովը արձակել տալ իւր ընտանիքը: Արդելել էին կայարան մտնել և դիմաւորել նորեկին և մի քանի Պետական Դումայի անդամներ, որոնք ստիպուեցան դնալ Տէր հօր բնակարանը, ուր կազմեցին ովացիայ, կարգացին ողջոյններ և դիմաց Պետական Դումայի զանազան խմբերի: Ժողովրդական ազատութեան բաժանմունքի կողմից Ռոզիչ և Ստախովիչ Պետրովին դիմաւորեցին լիկզալում:

Հէնց որ կռուքը շարժուեց, փողոցներում ժողովուած բազմաբլբ ժողովուրդը թնդացնում էր օդը «Ուռնաներով: Բացի բազմաթիւ բարեկամները և յարգողները՝ եկան այցելութեան յատուկ պատգամաւորութիւններ յառաջադէմ քահանաների կուսակցութիւնից, Հայոց քահանան և մի քանի գաւառական քահանաներ:

Ապաշխարանաց այս երեք ամիսները շատ են քայքայել Հ. Պետրովի առողջութիւնը: Նախ քան աքսորն էլ ալեւոր, այժմ բոլորովին ծերացած է թուում. հիւժուած, դժգոյն և դէմքը յոգնած:

Մայիսի 17-ին առաջին անգամ կմասնակցէ Պետական Դումայի նիստին:

Ռուսաց Սրբազան Սինոդը հիմնուելով կանոնական օրինաց վերայ՝ ընտանեկան կարգերի մէջ խղճի և դաւանանքի վերաբերմամբ հնարաւոր է համարում խառն ամուսնութեան հետեւեալ դէպքերը միայն:

Ա. Պրաւոսլաւնու ամուսնութիւնը այլադաւանի հետ:

Բ. Պրաւոսլաւնու ամուսնութիւնը ոտարոտրեազցիներեց և սեկտանտներեց այնպիսիների հետ, որոնց ազանդը ընդունում է Յիսուս Քրիստոսին մարմնացած Աստուածորդի և Փրկիչ աշխարհի, մկրտութիւն ջրով և ուստի պրաւոսլաւ եկեղեցու դերիը ընդունուելիս չեն մկրտուել:

Գ. Վերոյիշեալների ամուսնութիւնը պիտի կատարուի ըստ իմաստի կանոնաց Ս. Սինոդի, թեմական առաջնորդի դիտութեամբ և թոյլտուութեամբ և այն ամէն անգամ առանձին առանձին իւրաքանչիւր դէպքի համար:

Դ. Ս. Սինոդը անհրաժեշտ է համարում որ խառն ամուսնութիւններեց եղած ծնունդը մկրտուի և կրթուի պրա-

ւօսլաւ եկեղ. կրօնով: Նախ քան պսակի խորհուրդը ամուսնացող զոյգը այս Դ-րդ կետի համար իրաւական զօրութիւն ունեցող ստորագրութիւն պիտի տան:

Լուսաւորութեան նախարարը շրջանների հոգաբարձուներին և զեմատուոյի վարչութեանց մի շրջաբերականով յայտնում է, որ հոգևոր ձեմարաններում աւարտողները կարող են առանց քննութեան ընդունուել գեմնադիօններում ուսուցչական պաշտօնի: Միայն դպրոցական վարչութիւնը պիտի դիմի հոգևոր ձեմարանների վարչութեան և պիտի գրաւոր հաւաստիացումն ստանայ ուսուցչութեան մէջ ընդունուելիք անձի պատրաստութեան համար: Այսպիսով Ռ. հոգևոր ձեմարանները մի նոր արտօնէութիւն են ձեռք բերում և նոցա նշանակութիւնը աւելի է բարձրանում թէ իրենց ուսանողներին և թէ հասարակութեան առաջ և ազատ առպարէզ է բացում մանկավարժութեամբ հետաքրքրուող և դպրոցական գործը սիրողներին համար, որոնք հոգևոր ձեմարաններումն են:

Ռուսաց հոգևոր սեմինարիայի յուզումները կալուկայում—կալուկայում ամբողջ տարին հոգևոր սեմինարիան անհանգիստ կեանք է ունեցել. բայց այդ յուզումները աւելի ոտը կերպարանք են ստացել հարցաքննութեան առթիւ: Ամբողջ տարին ոչինչ չանող ու ծուլութեան, արբերցութեան և ծխախոտի անյադ սպասաւորութեան նուիրուած աշակերտները քննութեան պահանջի առաջ ուրիշ էլք չեն գտել, բայց եթէ ազմուկ սարքել և քննութեան գործը խանգարել: Այս պատճառով 150 հոգի արձակուել են, իսկ մնացածները հնազանդելով կարգադրութեան՝ քննութեան են պատրաստուել: Ինչոք բնորոշ է և մեղ համար ծանօթ՝ հէնց մեր դպրոցներից մի քանիսի մերձաւոր անցեալով՝ այն համառօտ նկարագիրը, որ վերաբերում է այս հոգևոր սեմինարիայի աշակերտաց վարքին: «Շատ վատ էր աշակերտաց վարքն ու բարքը, այսպէս է նկարագրուած զեկուցագրի մէջ, ծուլութիւն, անհոգութիւն դէպի դասեր պատրաստելը, ամէն կերպ դասից խոյս տալ, ծուլութիւն և կարգաբար փախուստ եկեղեցի յաճախելուց, անպարկեշտ վարք հէնց ժամատացութեան ժամանակ՝ նոյն իսկ ծխական եկեղեցիներում՝ ի մեծ գայթակղութիւն ժողովրդեան, փչացնել և անհոգ վերաբերմունք դպրոցական (ոչ աշակերտաց սեփա-

հան) իրերի. գողութիւն իրարից, անյադարար ծխել, արբե-
ցութիւն»։ Շատ ծանօթ նկարագիր ենք կարդում և կարծես
թէ այդ բոլորը ոչ հեռի՝ Ռուսաստանում, Օկա գետի ափին է
կատարուում, այլ մեզ շատ մօտ, մեր հոգևոր զպրոցներում։

Միայն մի բան պակասում է զեկուցագրի մէջ. արգեօք
ինչ սկզբունքներով առաջնորդուել է վարչութիւնը ամբողջ
տարին և ինչ մեջոցների գիմել յուղմունքները տարուայ մէջ
զսպուած պահելու համար։

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Աւստրո—Ունգարական կաթոլիկ եկեղեցու բարենորոգութեան ձեռ-
նարկները.—Աւստրո - Ունգարիայում, գլխաւորապէս Բոհեմիա-
յում և Մորաւիայում, գոյութիւն ունի հոգևորականների մի մի-
ութիւն, որը ըստ „Iahr“ № 6-ի ձգտում է իրականացնել հետեւեալ
կէտերը։ Հռոմում աշխատել սլաւոնական կաթոլիկ եկեղեցու
օգտին հետեալ արտօնութիւնները ձեռք բերել. ձիսակատարու-
թեան մէջ սլաւոնական լեզուն մտցնել. իրաւունք ձեռք բերել
որ իւրաքանչիւր թեմ ինքն ընարէ իւր եպիսկոպոսը։ Երեք սլա-
ւոնական թեմերում ձիսակատարութիւնը սլաւոններէն է կա-
տարուում, և թոյլատրուած էր արդէն 1868 թուին։

Խրուատիայից էլ այդ տեսակ ձգտումների մասին լուր
կայ։ Այստեղ ևս դեռ 2 տարուց ի վեր սլաւոնները Հռոմից
պահանջում են, որ թոյլ տրուի ձիսակատարութիւնը մայրենի
լեզուով ևս կատարել՝ բացի լատիններէնից։ Այս ձգտումները ոչ
թէ միայն եկեղեցական, այլ և ազգային ու քաղաքական բնա-
ւորութիւն են կրում։ Նոցա նպատակը պիտի լինի սլաւոնա-
կանութիւնը ազգային տեսակէտով զօրեղացնել։

Սակայն Պիոս X պապը այդ բանը չի ընդունում. Երկու
տարի առաջ տեղի ունեցած իտալական, տալմատական և
կրուատական եպիսկոպոսների համագումարը չէր կառկածում,
որ պապը ձիսակատարութեան միութեան մէջ ոչ մի փոփոխու-
թիւն թոյլ չի տալ. ամեն մի ազգային ձիսակատարութիւն մի
փորձանք է, և նկատուում է իրրև ազգային եկեղեցի ունենալու
ձգտումն, որով քիչ քիչ Հռոմից հեռանում են և նոյն իսկ
շատ սլաւոններ կամենում են այդպիսով ազգային, Հռոմից
բոլորովին անկախ, եկեղեցի առաջ բերել։

Ունգարիայում էլ, առանձնապէս երիտասարդ հոգևորա-

կանութիւնը ձգտում է ձիւսակատարութեան մէջ ունդարերէն լեզուն մտցնել: 280 եկեղեցիներում պատարագը ունդարերէն լեզուով է կատարուում: 1906 թ. դեկտ. 18-ին մի կոնգակ է հրատարակուած, որով թոյլ է արւում ձիւսակատարութեան մէջ հին սլաւոներէնը դործածութիւնը բոլորովին արգելուած է: Իսկ նոր սլաւոներէնի գործածութիւնը բոլորովին արգելուած է:

Սլաւոնական մասամբ էլ դերմանական կաթոլիկ կղերականները ծրագրի մի կէտն էլ կուսակրօնութեան վերացումն է (քահանաների վերաբերութեամբ), որ վերջնականապէս հաստատուած էր Ունդարեայում 1848 թուից: Վերջին ամուսնացած հոգևորականը մի քանի տարի առաջ Պրեսբուրգում մեռաւ:

Աւստրիական եկեղեցու կաթոլիկ եպիսկոպոսարանը 1906 թ. դեկտ. 11-ին լատիներէն լեզուով մի ընդհանրական հովուական թուղթ է ուղղել կղերականութեանը, որով նա զգուշացնում էր «բարենորոգութիւնից» (Reformismus) կամ «նորաձևութիւն»-ից (Modernismus), որոնք ինչպէս թոյն և վատ սերմեր վարակել են կղերականներէց շատերին: Նորասէրները ուզում են, որ եկեղեցին իւր դորմանները նոր փիլիսոփայական աշխարհայեացքներին համաձայնեցնէ, եկեղեցու կազմութիւնը զիմուրատական հիմունքներով կազապարէ և եպիսկոպոսական ընտրութեան մի այլ ձև մտցնէ: Միևնոյն ժամանակ կռիւ է մղում կուսակրօնութեան և եկեղեցական այլ կարգերի դէմ և սուր քննադատութեան ենթարկում եպիսկոպոսների կարգադրութիւններն ու գրութիւնները: Ամենից ցաւալին համարւում է այն, որ իրենք քահանաներն էլ լրագիրներ և ամսագրեր են հրատարակում, որով ըմբոստ հոգի են գարթեցնում հեղինակութեան դէմ և անմիա նորութիւններ տարածում:

ԲՈՂՈՐԵԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Աւստրո-Ունդարիա. Վիեննայի բողոքական եկեղեցու զլխաւոր խորհրդի պաշտօնական ծանուցման համաձայն՝ 1906 թուին 4364 հոգի են մտել աւետարանական եկեղեցու գիրկը. դոցանից 3813 հոգի աւգոստուրգեան աւետարանական եկեղեցու գիրկն են մտել, իսկ մնացած 551 հոգին Հելուետական բողոքական եկեղեցու գիրկը. ճշգրիտ վիճակագրական տեղեկութիւնները այս թուերն են տալիս:

Աւգոստուրգեան աւետարանական եկեղեցու գիրկն են մտել 1393 տղամարդ, 1424 կին, 614 երեխայ. իսկ Հելուետական (2ուի-

ցերական) եկեղեցու գերկը 124 տղամարդ, 233 կին, 45 երեխայ. առաջնի մէջ են մտել ընդամեն 1587, իսկ երկրորդին 1659 հոգի. կաթոլիկ եկեղեցուց առաջնի մէջ մտել են 3431 հոգի, իսկ երկրորդին 474, ընդամենը 3905 հոգի: Մնացած 459 հոգուց կէտը հրէաներից են եղել, միւս կէտը կաթոլիկ եկեղեցուց անուղղակի դարձած: Բոլորովին պաշտօնական ճիշտ տեղեկութիւնները համաձայն դաւանաւիժութիւնը 1898-ից մինչև 1906 թիւը հետեւեալ կերպով է կատարուել: Աւետարանական եկեղեցու գերկն են մտել. 1898 թ.՝ 1598 հոգի, 99-ին՝ 6335 հ. 900-ին 5058 հոգի. 901-ին 6635 հոգի. 902-ին 4624. 903-ին 4510 հ. 905-ին 4362, 905-ին 4855, 906-ին 4234 հ. ընդամեն 42,395 հոգի: Բողոքականութիւնից կաթոլիկութեան են դարձել 1898-ից մինչև 906 թիւը տարեց տարե հետեւեալ չափով 99-ին 765 հոգի, 900-ին 813, 901-ին 914. 902-ին. 108. 906-ին 1031. 904-ին 1137. 905-ին 120 հ., 9-06ին 1297 հոգի:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ.

Եկեղեցական—ընկերական (սոցիալական) դործունէութիւնը. „Ev. Kirehlich. Anzr.“ 14 տուած տեղեկութեան համաձայն Բեռլինում պատուր Վիլլի Պֆայլերը 1500՝ ապօրինի, մեծ մասամբ Charité-ների մէջ ծնուած՝ երեխաների գլուխաւոր հոգացողութիւնը իւր լրաց է լրացրել. և որովհետեւ մեծակ ինքը մի քանի վարձու մարդկանցով անկարող է անչափահաս որբերի վերականգնութիւնը անել, ուստի գիմել է եկեղեցական—ընկերական խմբերին, որ նոքա իրենց անդամների և ուրիշ քրիստոնեայ կանանց միջոցով այս սիրոյ գործին օգնութիւն ցոյց տան: Եկեղեցական—ընկերական խումբը այդ բանի համար խնդրքով դիմել է քրիստոնեայ կանանց, որ պատուր Պֆայլին աջակցութիւն ցոյց տան: Փոքրիկ երեխաների խնամատարութիւնը, որ յանձնուած է քրիստոնեայ ընտանիքներին, 14 օրից մինչ 4 շաբաթ, հսկողութեան պիտի ենթարկուի: Պատահած անախորժ դէպքերի մասին պէտք է պատուր Պֆայլին ծանուցուի. Վա մի պաշտօն է, որից քրիստոնեայ կանայք չպիտի խուսափեն, սակայն այդ բանի համար հրէայ կանայք աւելի առաջ են ընկնում. այս աշխատանքի հետ ծախսեր կապուած չեն և ոչ էլ անդամակցական վճարը:

Լայպցիգ քաղաքը իւր այդ տեսակի գործունէութեան մէջ աւելի առաջ է անցել. այստեղ „der Alte Glaube“ 28 տուած տեղեկութեան համաձայն, գործը և մանուկների հոգատարութիւնը կրթական տեսակէտով է առաջ տարւում. նա այդ առո-

ծի համար ունի մի առանձին պաշտօնական մարմին, որի գլուխը կանգնած է ինքնուրույն, երեսանների բժիշկ Տասլերէն: Նրան օգնում են երկու կրտսեր բժիշկներ, 44 վերակայու տիկիներ, և անհրաժեշտ թուով օգնական պաշտօնականներ:

Լայպցիգի այս կազմակերպութիւնը, որ մինչև այժմ իւր տեսակի մէջ միակն է եղել, օրէցօր աւելի ուշադրութիւն է գրաւում և բարձր նախանձ շարժում: Դրեզդենն ու Հալլէն արդէն որոշել են նորա օրինակին հետևելու:

ԱՆԳԼԻԱ.

Անգլիական պարլամենտում լիտերուարի 27-ին խօսք եղաւ եկեղեցու պետութիւնից բաժանելու մասին և հետևեալ առաջարկութիւնը ընդունուեցաւ 198 ձայնով ընդդէմ 90-ի. «Եկեղեցու և ժողովրդի բարեքի համար ցանկալի է, որ Անգլիայում և Վալեսում եկեղեցին պետութիւնից բաժանուի»։ „Allbl“ 18. այն կարծիքն ունի, թէ եկեղեցու և պետութեան միութեան ժամանակ՝ պետութիւնը եկեղեցուն անընդունակ է դարձնում իւր հոգևոր գործունէութեան անպարկեշտ, պետութիւնը նրան աշխարհականացնում է. այժմ պետական եկեղեցին ազնուական և քաղաքական մի հիմնարկութիւն է դարձել: Այդ բանը ամենամեծ արգելքն է հանդիսանում ժողովրդի և եկեղեցու սերտութեան: Եկեղեցու ապապետականացումը (Entstaatlichung) եկեղեցուն յետ կը տայ իւր ազատութիւնը և նա հնարաւորութիւն կունենայ իւր պաշտօնը աւելի լաւ կատարելու: Պետութեան գործը չէ իւր հպատակների կրօնական համոզմունքներին և կարծիքներին ընթացք տալ. կրօնական տարբեր համոզմունքներ և կարծիքներ համար ոչ ոք պետութիւնից օգուտ կամ վնաս չպիտի կրէ. այդ տեսակէտով ցոյց տուած անհաւասար վերաբերմունքը միշտ վնասակար հետևանքներ է ունեցել: Թէ այժմ կառավարութիւնը դէպի այդ խնդիրը ընչ գիրք է բռնել, կարելի է տեսնել մինիստր Բիլլերի հետևեալ խօսքերից. «Պետական եկեղեցին այն ժամանակ իրաւացի կլինէր, երբ միևնոյն պետութեան բոլոր հպատակները կրօնական նման համոզմունք ունենային, երբ պետութիւնն ու եկեղեցին միևնոյն նշանակութիւն ունենային, սակայն այդպիսի մի դրութիւն անհասանելի է: Զի կարելի նոյնպէս, որ ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը, ինչպէս արեւ են մեր պապերը, լիորոմամանութեան ուժով իրենց դաւանանքին բերէ և հակառակողներին տանջէ: Եւ անշուշտ չկայ մէկը, որ այդ բանը ցանկանար, ուստի և չեմ կարող հասկանալ՝ թէ ինչպէս հնարաւոր է պետական

եկեղեցու յարառութիւնը իրաւացի համարել: Պետական եկեղեցիները և ազատ եկեղեցու մէջ եղած անդունդը շարունակ մեծանում է: Եթէ ուզում են պետական եկեղեցին պահել միմիայն նրա համար, որպէս զի եկեղեցական ոչ մի մեծ համայնքի չպատկանող անձինք, կարելիք պահանջած դէպքում իրենց եկեղեցին ունենան, այդ բանը պատիւ չի բերի այդպէս վարուողներին:

Շատերն են համոզուած, որ պետական եկեղեցին՝ պետութեան համար ոչ մի օգուտ չի բերում. հարցնում եմ, կարո՞ղ է մէկը մի օրինակ բերել, որ եկեղեցու և պետութեան միութիւնը պետութեան փորձանքի ծանր ժամերին որևէքէ օգուտ բերած լինի նրան:

Բացի այդ ես համոզուած եմ, որ պետութիւնը եկեղեցուն միայն բարոյական վնաս է հասցրել: Համոզուած եմ նաև, որ այն ժամանակ, երբ եկեղեցին այլ և ոչ պետութեան ճնշմանը չի ենթարկուի, կրկին անգամ դարեր շարունակ ընդունակ կը լինի ժողովրդին հոգեկան բարեք բաշխելու:

ԱՄԵՐԻԿԱ.

Եկեղեցին եւ Ընկերական (սոցիալական) հարցը. Միացեալ Նահանգների երկրական եկեղեցու ղեկավար համագումարը „Revue de Christianisme social“-ի տուած տեղեկութեան համաձայն, հետեւեալ բանաձևն է ընդունել. — «Ի նկատի ունենալով բանւորական հարցի աճող ծանրակշիւ նշանակութիւնը, և գիտակցելով, որ նա էապէս մի բարոյական և կրօնական հարց է, և որ այս ատպարիզում միայն կարող է լուծումն ստանալ. — յանձնարարում ենք ներքին միսիոնարութեան կոմիտէներին գործը աջող կերպով առաջ տանելու համար, մասնաւոր խմբեր կազմել իրենց ենթակայ դաւառներում ընկերական հարցը սիրտեմատիկ կերպով ուսումնասիրելու: Դոքա պէտք է գործին լաւ տեղեկանալուց յետոյ՝ եկեղեցուն աշխատաւորների կազմակերպական ձգտումների հետ պիտի ծանօթացնեն և բանւորների մէջ եկեղեցու ընկերական գործունէութեան մասին գիտակցութիւն առաջ բերեն:

Այս յանձնախմբերը պիտի նպաստեն նաև, որ եկեղեցու և բանւորների միութիւնների մէջ սերտ յարաբերութեան կապ հաստատեն. նոքա պէտք է այնպիսի դրուածքներ հրատարակեն և տարածեն, որոնք՝ կօգնեն եկեղեցու անդամների և բանւորների լուսաւորութեան: Նոքա պէտք է աշխատեն ուժեղացնել գոյութիւն ունեցող այն ձեռնարկութիւնները, որոնք նպաստում են օրտապին յարաբերութիւն յառաջ բերել եկեղեցու և բանւորների մէջ:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԵՐԷԿ ԵՒ ԱՅՍՕՐ

Էջ միածինն ի հօրէ

Եւ լոյս փառաց ընդ նմա:

Շարական

Էջմիածինը Հայոց ազգի համար շատ հին ժամանակներից ի վեր ծառայել է իբր մի փարոս, մի ուղեցոյց աստղ, որին դարձել է Հայը հօգով և սրտով ամէն մի ծանր բողբոջի և այնտեղից անկնկալել իւր մխիթարութիւնը: Հայ ժողովրդի Հօր՝ Ս. Լուսաւորչի վառած կանթեղն է այդ, որ անկարող է եղել մարել և ոչ մի փոթորիկ և չէ կարողացել շարժել ոչ մի հեղեղ, և այս անսասանութիւնը ժամանակի գուսաններից մինն, որ թուում է Մ. Աթուին հասած թշուառութիւնները՝ բացառանչել է տալիս. «Երբեք քո տեղը, էջմիածին»:

Ի սփռուս աշխարհի ցրուած Հայոց ազգի ամէն մի անհատի սրտի խորքում՝ եթէ մնացել է մի յիշատակ, մի կապ՝ այդ Ս. Էջմիածինն է եղել, ինչպէս նորա ճակատի միւռոնը եղել է այն դրոշմը, որով նա միշտ ջնջուել է այլ եկեղեցիների հօտից և դարձել հայ քրիստոնեայի Ուստի զարմանք չէ, որ ամէն ազգային կապերն թուլացած կամ նոյն իսկ խզուած ժամանակ՝ դարձեալ Ս. Էջմիածինն է եղել, որ միացրել է ամենահեռաւոր, ամէն հայութեան համար կորուսեալ համարուած՝ անհատին իւր միւս որդոց հետ և պահել նորան իսպառ կորչելուց, բայց երբ այս կապը խզուել է, ուրիշ ոչ մի կապ նրան պահել չէ կարողացել:

Ահա այս միացնող ոյժը ումանք դիտակցաբար, բայց շատերը բնազդօրէն ճանաչելով և պաշտելով՝ դարերի ընթացքում սիրել են այս հաստատութիւնը և ի դէմս

Հայ եկեղեցուն, ոչինչ չեն խնայել նորա պայծառութեան և փայլի համար:

Դարերի ընթացքում Ս. Էջմիածինը մասնակցել է իւր ժողովրդի տառապանքներին և իբր հայելի արտացոլացրել իւր մէջ Հայոց ազգի թշուառութեան պատկերը: Երբ Հայոց աշխարհը թշնամիներից քար ու քանդ է եղել և ամայացել, Ս. Էջմիածինն էլ «աշխարի փարախ և ոգնիների բնակարան է դարձել (Ստ. Օրբ. ողբ ի Ս. Էջմիածին), բայց Հայոց ազգի շինութեան հետ չէնցել և պայծառացել է և իւր խնամքի հանդերձը տարածել իւր որդոց վերայ:

Մանաւանդ վերջին կէս դարը Ս. Էջմիածինը փոքր ինչ շունչ առնելով Պարսից ու Տաճկաց ճնշումներից և հետզհետէ հարստանալով իւր ուժերը ներածին չափ՝ Հայ հօտի բարօրութեանն է նուիրել իւր ջանքերը: Մ. Աթուռի ամենից երևելի Հայրապետները իրենց միակ հոգսի առարկան են դարձուցել Հայ ժողովրդի կրթութիւնը և բարոյական վերակենդանութիւնը:

Եւ այս խնամքը, այս հոգսը ի զսւր չէ անցել ժողովրդի համար, նա աւելի սերտութեամբ մտնեցել է Ս. Էջմիածնին, ջերմ կերպով սիրել և իւր լուսման չի խնայել հասարակաց շինութեան գործում: Եւ այս կողմից աւելի աչքի են ընկնում վերջին 1900-ից 1903 թուականները, որ մեր կեանքի, յատկապէս եկեղեցու համար շատ նշանաւոր տարիներ պիտի ընդունեն. որքան խոստումներով և առաջինները, այնքան տխուր և չարաբաստիկ վերջինը, մանաւանդ վերջինիս աչունը:

Անմոռանալի են այն առատ նուէրներն ու խոստումները, որ հետզհետէ իրականանում էին: Մ. Աթուռի ճեմարանի՝ հիւանդանոցի ծախսը քաշել և կանգնեցրել էին արդէն Թումայեան եղբարք: Մի խումբ Բագուեցիք մշտադուռել էին Հայրապետի անշուք բնակարանի տեղ վայելուչ վեհարան շինել և արդէն աւազն ու քարերն էին կրում: Այս պատրաստութեանց մէջ վերայ հասաւ Ս. Էջմիածնի 1600 ամեայ յօբելեանը. դժուարանում ենք

Նկարագրել այն ոգևորութիւնը, որ ամէն մի բանիմաց անձն զգում էր, երբ նայում էր Ս. Էջմիածնին և մտքով անց էր կացնում այն 1600 երկար տարիների շարքը, որ մարտիրոս հայ եկեղեցին ապրել էր, տարիներ անդհուլ մաքառման, կռիւների և հոգացողութեան այն տառապեալ որդոց համար, որոնք ինչպէս մի անքոյթ նաւահանգիստ պատսպարուրուել են թշնամու կործանիչ փութորիկներից: Տասն և վեց դար . . . քանի՜ քանի՜ անլուր աղէտներ, խաչ, հալածանք . . . և ի՞նչքան աննկուն հովիւներ և անձնուրաց սպասաւորներ չի տուել Ս. Էջմիածինը ազգի ու հօտի պաշտպանութեան համար . . .

Ս. Էջմիածինը պատրաստուում էր վայելուչ հանգիստով տօնել իւր 1600 ամեայ կեանքը, և ի՞նչ աւելի վեհ և սրբազան հանգէս կարող էր ցոյց տալ իւր սիրելի որդոց քան քան սրբալոյս միւռոնի օրհնութիւնը, որով հայը հայ-քրիստոնեայ է դառնում:

1903-ի «Արարատի» ապրիլ-յուլիս համարներում «Օրհնութիւն սրբալոյս միւռոնի» վերնագրով մի հրաւեր յայտարարութիւն էր տպւում, որով ծանուցանում էին «առաջիկայ սեպտեմբերի 28-ին սրբալոյս միւռոնի օրհնութիւնը կատարել» և օր առաջ հրաւեր էր կարգացում նաև ի սփիւռս աշխարհի տարածեալ հայ ժողովրդեան, որի իւրաքանչիւր անդամը Միածնի իշման տաճարում օրհնուած Ս. միւռոնի դրոշմն է կրում իւր ճակատին և այնպէս միանում Քրիստոսի հօտին» և յիշեցնում մի և նոյն ժամանակ, «1600-րդ տարին է բոլորում այն յաւերժա-յիշատակ օրից, երբ երկնային ցուցմամբ հրաշակերտ տաճարի լուսեղէն կամարները ձգուեցան» (1903 Արարատ ապրիլ-յուլիս):

Գալիք ու խտաւորներին արժանաւոր ընդունելութիւն ցոյց տալու համար՝ ընտրուում է մասնաժողով: Ս. Էջմիածնի ժողովրդական մեծ նշանակութիւնը ժամանակակից-ներին պարզելու համար ժողովուում և տպագրում են աշուղների երգերում Ս. Էջմիածնի վերաբերեալ կտորները:

Պատմական այս խորհրդաւոր բոլէի ուրախութիւնը կատարեալ լինելու համար կարծես՝ լուր է տարածուում, թէ Տփլիսեցի Աղէքսանդր Մանթաշեանը պատրաստակամութիւն է յայտնել նորագել Ս. Էջմիածնի տաճարը։ Յետոյ հետեւում են իրական ապացոյցներ, գալիս են յիշեալ պարոնի կողմից երկու անձնիք Պ. Յովսէփ Տիգրանեան՝ ճարտարապետ Տ. Ռոտինեանց և Ս. Էջմիածինը մօտիկ ապագայում վերանորոգուած ու պայծառ տեսնելը ամէն կասկածից դուրս էր արդէն։ Դժուար կարելի է մոռանալ այն ժողովները, ջերմ վիճաբանութիւնը և գոհ դէմքերը, որով ցոյց էր տրուում այն վառ հետաքրքրութիւնը, թէ ինչ կերպ և ինչ ոճով պիտի կատարուի վերանորոգութիւնը և ինչ պէտք է անել, որ Մայր տաճարը իւր վեհութեան հետ իւր անուան արժանի շքեղութիւնն ստանայ։ Պ. Մանթաշեանի այս դիտաւորութիւնը ամբողջովին կլանել էր միաբանութեան ուշագրութիւնը, չնայած, որ մի ուրիշ նշանաւոր գործ ևս՝ արժանի յիշատակութեան՝ սկսուել էր։

Բազումաբնակ Դաւիթ Բէկ Աւան Իւզբաշեանը գնել և Էջմիածնի Մատենադարանին էր նուիրել հանգուցեալ Աղէքսանդր Յրիցեանի մատենադարանը ի յիշտտակ իւր հանգուցեալ ամուսնու և յօժարութիւն էր յայտնում՝ շինել իւր հաշուով (15,000 ռուբլս) մի մատենադարան. և՛ որպէս զի գործը շուտով զլուխ գայ՝ հէնց սկզբից տալիս էր 5000 ռուբլի Մեսրոպ վարդապետին, խոստանալով 10,000 ռ. էլ հետզհետէ ուղարկել (տես Արարատ 1903 Ապրիլ)։ Պ, Իւզբաշեանը իւր նամակում խնդրում էր Վեհափառ Կաթողիկոսին, իւր նուիրած գումարը գործադրել հետեւեալ եղանակով ա) մասնագէտ ճարտարապետների յանձնել շինութեան յատակագիծ կազմելը, բ) կազմել նախահաշիւ նշանակուած գումարի համեմատ և գ) շինութիւնը ընդունել նուէր յանուն Դաւիթ Բէկ Իւզբաշեանի։ «Մատենադարանը պիտի շինուէր «վանքի պարիսպներում Վեհափառ Կաթողիկոսի ցոյց տուած տեղը» (Արարատ 1903 Ապրիլ նամակ Դաւիթ Բէկ Աւան Իւզբաշեանի)։

Հարկաւ պակաս յարգանաց հաւատարմիք և նուազ սիրոյ նշան չէր Գերօրէ Պատկանեանի որդու՝ Ս. Պատկանեանի՝ իւր հօր գրադարանը դարձեալ Էջմիածնին նուիրելը, որ ոչ միայն հարստանում էր Մայր Աթոռի գրադարանը, այլ և կրկին անգամ հաստատուում էր այն փաստը, թէ Ս. Էջմիածինն է այն սրբազան վայրը, որ արժանի է իւր մէջ ամփոփելու հայու ամենից նուիրական և քաղաքակրթութեան աւանդները։ Անշուշտ մեր այս տողերը կարգացողը, եթէ մօտ է Ս. Էջմիածնին՝ հիասթափուած պիտի հարցնէ իւրովի՝ ո՞ր մնացին այդ խոշոր խոստումները, ո՞չ Ս. Էջմիածնայ տաճարն է նորոգուել, ո՞չ մատենադարանն է կառուցուած։

Ինչպէս այն սուրբ ոգևորութեան նոյնպէս և շինութեանց ձեռնարկութեան վերայ սառը ջուր ածեց այն ժամանակի Ռուսաստանի քաղաքական ճնշումը։ Վաղուց մէկ մէկ խլում էին մեղանից մեր յառաջագիւտական դրածոները, դպրոցներ, հրատարակչական և բարեգործական ընկերութիւններ, հայ մամուլ կամ բոլորովին խափանուած կամ այդ վիճակին հասցրած, մնացել էին եկեղեցական կալուածները և յատկապէս Էջմիածնի շարժական ու անշարժ գոյքը, և մի դառն ծաղրի համար հէնց Էջմիածնի 1600 ամեայ յօբելեանը կատարելու օրերին՝ խլեցին այն։ Այդ դեռ իբր թէ քիչ էր, օրէնքով արգելուում էր նուիրաբերութիւն և բարեգործութիւն յանուն Մայր Աթոռի, և այսպէս սկսուած և սկսուելիք գործերը կանդ առան։ Սկսուեցաւ մաքաւման շրջանը, որ դարձեալ ցոյց տուեց հայի սէրը դէպի իւր խնամոտ մայրը։

Բանդ, աքսորանք, մահ չկոտորին հային այս անհաւասար կռուում։ Երկու տարի ժողովուրդը ծեծուեցաւ, տուգանքի ենթարկուեցաւ, ամէն վիշտ ու հալածանք կրեց։ Նիւթապէս և բարոյապէս ճնշուած՝ նա իւր լուծան չխնայեց Ս. Էջմիածինը պահելու համար, ոչ միայն վանքը, այլ և ճեմարանը իւր ընթացիկ չդադարեց և սաների թիւը փոխանակ պակասելու՝ այդ տարիներին ունեւաջան։

Սրտածմբիկ բայց մի և նոյն ժամանակ յոգնանշան էր տեսնել Ս. Էջմիածնի շրջակայ գիւղերի սայլերը առայտով (եօնջայ) և ցորենով բեռնած վանքին բաժին բերելիս։ Նուէրը Իշխան Գուլիցինը արգելել էր, բայց Ալլերեգլուեցին, Այլանլուեցին, Աղաւնատունցին և այլք իրենց ցորենից ու խոտից բաժին էին բերում՝ առանց վախենալու բանդից ու յարսից։ Այս սիրոյ և հարազատութեան անձնուրացութիւն չէր...։ Գիւղի տգէտ վախկոտ և արհամարհուած երէցփոխը, քահանան, որ մի պրիստաւ կամ նոյն իսկ СТРАЖНИКЪ տեսնելիս սարկօրէն հնազանդուում էին, եկեղեցու գործերի մէջ չէին քաջուում՝ դաւաճապետից ու նահանգապետից, նրանց սիրտ ու լեզու տուողը դարձեալ եկեղեցու սէրն էր. նման այն ճնճղուկին, որ երբ խօսում է նորա սիրոյ և պաշտպանութեան զգացմունքը, չի քաջուում յարձակուել որսի շան վերայ անգամ։

Ինչպէս կարկտաբեր ամպ կամ փոթորկալից ու սև գիշեր անցաւ եկեղեցու գլխով այդ արհաւիրքն էլ։ Հայոց բազմաշարժար եկեղեցին այդ վիշտն էլ թաղեց միւս մշտերի ծոցում, դարձեալ տեսաւ պայծառ արև, կարմիր առաւօտ։ Ոչ միայն եկեղեցական գոյքերը յետ տրուեցան, այլ և այն բոլոր ազգային հիմնարկութիւնները, որ Գուլիցինի և նմանների ճնշող ու հալածող քաղաքականութիւնը խլել էր։ Յետ դարձրին մեր բարեգործական հաստատութիւնները, եկեղեցուն յանձնեցին լայն ասպարէզ լուսաւորութեան և բարոյական կրթութեան, շնորհեցին նրան s'եր եւ s'iorէն լինելու իւր և իւր հօտի բաղդին, բայց...

Այս «բայցի» առաջ էլ իսկապէս պէտք է կանգ առնել, որովհետև դրանով բացուում է սխալների ու եկեղեցու փորձութեան մի անդունդ, որի յատակը դժուար է որոշել։ Հայ եկեղեցուն մասնաւոր ազատութեան հետ մտնում են քաղաքական ազատագրական հովերը։ Չսպուած ու գաղտնի ձգտումներ՝ շատ անգամ՝ ծնունդ անմիտ տեսութիւնների և սխալ ծանօթութեանց՝ հրապարակ են իջնում։ Քանդելու տենչը՝ խելագարութեան հասած՝ ձեռք է բարձրացնել տալիս մեր նուիրական զգացմունքների և

հաստատութեանց վերայ: Յարձակման և պաշարմամբ գրաւելու ջերմ ջանկութիւնը ուղղում է հեղինակութիւնները ոչնչացնելու և յատկապէս Մայրենի եկեղեցու դէմ: Դեռահաս պատանիներ, նոյն եկեղեցու հովանու տակ պատասխարուած դպրոցի սաներ, անգիր սերտած ֆրաղներ է, որ շարտում են աջ ու ձախ և գիւղից գիւղ ընկած՝ իբր նոր առաքեալներ՝ հասկացնում են հայ գիւղացուն, որպէս թէ եկեղեցին է նորա թշուառութեանց աղբիւրը. քաղաքական ազատութեան, նիւթական բարօրութեան և լուսաւորութեան պտուղները վայելելու ամեն ինչ մեծ արգելքն է եղել այն:

Այս մանկական համերգին ձայն էր պահում և հրապարակախօսութիւնը, կապանքից ազատուած՝ իւր գոհարներն էր ի վաճառ հանել, կրակի վերան իւղ ածելով: Այս նոր առաքելութեան գլուխ և ղեկավար էին կանգնած կազմակերպութեան վարիչներ: Այդ նոր Պիղատոսները սոսկական մարդիկ չեն: Նոցա եհովան է տուել ազգի բաղդը տնօրինելու իրաւունքը. ուստի միջոցների մէջ առանց խտրութիւն գնելու՝ զիմում են իրենց նպատակին: Սարքուում են կատակերգական ընտրութիւններ և ծնունում են «քսան հազարանոց աղգոյին ներկայացուցիչներ»:

Երեկուայ արինն թափող, աքսոր ու բանտ յանձն առնող ժողովրդին առաջնորդ և ղեկավար հանգիստանում են դաւանանքով և դաղափարներով բոլորովին նորան օտար այս անհատները. իրենց «կամքը», «հրամանը» փաթաթում նորա վզին և նորա անունով սկսում են արշաւանք այն եկեղեցու դէմ, որի անշունչ քարերն անգամ նուիրական են եղել ժողովրդի հոգուն:

Հարկաւ եկեղեցու այսօրուայ թշուառութիւնը այն չէ, որ քանդել, իրաւունքները խլել և կալուածները գրաւել մտածողներ կան, այլ այն, որ այսպիսի հանգամանքներում քիչ են եկեղեցու նախաձախնդիր հոգևորականների թիւը, այնքան թոյլ եկեղեցու շահերը պաշտպանելու ձգտումը, որ նոյն իսկ շատ անմիտ պահանջներ ու

ոտնձգութիւններ արձագանդ են դառնում ժողովրդի մէջ:

Համեմատելով եկեղեցու այս թշուառութիւնը անցեալի հետ՝ շատ չնչին է և աննշան, սակայն դիմադրութեան ոյժը, որ այնտեղ հերոսութեան էր հասել, այստեղ նոյն իսկ կենդանութեան նշան ցոյց չի տալիս: Կարծես վերացել է այն կարգադրող, հրամայող ակնարկը, որով ամէն ոք իւր գործին պիտի գնար, իւր իրաւունքների և սահմանի մէջ պիտի պարփակուէր: Այս կողմից է ահա, որ եկեղեցին տկարութեան նշաններ է ցոյց տալիս և տրամադրութիւն «յամենայն հողմոյ շարժուելու, յամենայն բանէ խռովելու, յամենայն իրաց դողալու»: Այլապէս հնարաւոր էր երևակայել անգամ մի այնպիսի «համագումար», որ «ազգային կենտրոնական ժողովի մեծահնչիւն անունով փետրաւորուած, ճեմարանի հիւանդանոցում կամ ննջարանում նստած՝ Վաղարշապատի ու շրջակայքի անչափահասներին (ոմանք հասակով, ոմանք խելքով) գլխներին ժողովուած, շուռ էին տալիս եկեղեցական բոլոր կարգերն ու իրաւունքները, ծաղրում, հեգնում թէ կրօն և թէ կրօնապետ (յիշէք Փաւլազեանի, Ահարոնեանի և Աթաբէկեանի և այլոց ճառերը), չէին քաշուում դիպնել ժողովրդի դարեւոր նուիրական գաղափարներին և սրբութիւններին:

Ահա այսպիսի անդունդ է բացուել երեկուայ և այսօրուայ մէջ. մտքերի շփոթութիւն, իրաւանց սահմանների հարթութիւն և քաոս ամենուրեք. «այժմ մարաք ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ և խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմ»:

Այս վիճակը գուցէ շատերին յուսահատեցնում է. սակայն մեր յետեւն է եկեղեցու պատմական անցեալը և աւանդութիւնը: Սորա հիմքը ձգել է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, քարերը կրել Սէգն Տրդատ, Ս. Հռիփսիմեանց արիւնը ծառայել է շաղախ, իսկ 1600 տարիների նախնեաց հոգին բարեխօս նորա անսասանութեան համար Ամենակալի աթոռի առաջ:

Ս. Յարութիւնեան.

Մ Ա Յ Ր Ա Ռ Ո Ռ

Մայիսի 31-ին այցելութեան էին եկել Մայր Աթոռ երկու ամերիկուհիներ Կալիֆորնիայի Սան Ֆրանցիսկոյ քաղաքից Miss Burta Brittan և Frances Wail: Նրանց ուղեկցում էր Աթէնքից մի յոյն պարոն: Յարգելի հիւրերը երկու օր մնացին Մայր Աթոռում և տեղան նրա հաստատութիւններն ու հնութիւնները:

Մեր միաբանակից Տ. Խաչիկ ծ. վարդապետը Պետերբուրգի կայսերական հնագիտական յանձնաժողովից իրաւունք է ստացել ներկայ տարուայ ընթացքում պեղումներ կատարելու Արմաւիր, Վաղարշապատ, Դուին և Գառնի պատմական վայրերում: Նա իւր գործը շուտով կսկսի Դուինից՝ ուր յոյս ունի կարճ ժամանակի մէջ բանալ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որ շինուած է Զ. դարում և կործանուել է իններորդում:

Ախալքալակի գործակալ Տ. Ուխտանէս վարդապետ արձակուելով իւր պաշտօնից, եկաւ Մ. Աթոռ:

«Արարատ»-ի ներկայ համարում հրատարակուում է Երեանի քահանաների միութեան հաստատութեան կոնգակը: Յանկալի էր, որ միւս քաղաքների քահանաներն էլ այս օրինակին հետեւին և ընկերութիւններ կազմէին, թէ իրենց նիւթական գրութիւնը բարուրելու և թէ փոխադարձ օգնութեամբ բարձրացնելու քահանայութեան պատիւն ու հեղինակութիւնը: Ժամանակը պահանջում է, որ քահանաները խմբական գործակցութեամբ աշխատեն բժշկել իրենց հօտի բարոյական վէրքերը:

«Կրօնի և կրօնի գիտութեան էութիւնը» վերնագրով յօդուածը (Մայիս և Յունիս) պէտք է հրատարակուէր աւելի վաղ իբրեւ մի տեսակ վայելուչ պատասխան այն դատախօսութեան, որ պ. Միքայէլ Յովհաննիսեան կարգացել էր Տփլիսում «Հայոց ազգագրական ընկերութեան» ձեռնարկութեամբ անցեալ 1906 թուի Դեկտեմբեր ամսին, և որի համառօտ բովանդակութիւնը ծանօթացրեց «Երկիր»ի ընթերցողներին պ. Լեոն Բաբայեանը։ Մեր հասարակութեան մէջ կրօնի և կրօնական գիտութիւնների մասին քչերը ճշգրիտ հասկացողութիւն ունին։ Նիւթապաշտութեան, պողիտիւիզմի և նատուրալիզմի թափթփուկ և մակերեսային տեսութիւնները կրօնի վերաբերութեամբ, աւելի ևս խեղաթիւրուած կերպարանքով մտաք են գործել մեր հասարակութեան կրթուած և կիսակրթ շրջանները։ Անհրաժեշտ է միտգնած մտքերը ճշմարիտ գիտութեան լուսով պարզել և ցոյց տալ, որ կրօնական և բարոյական կեանքի երկոյթները նիւթապաշտական և բնագիտական արշիններով չափել, արժատական սխալ է։ Այս մտքով դիմեցինք հ. Երուանդ վարդապետին և խնդրեցինք «Արարատ»ի համար մի յօդուած պատրաստել, նա սիրով յանձն առաւ փոխադրել Հայդելբերգի համալսարանի ուսուցչապետ Տրեուլչի վերոյիշեալ յօդուածը, որ հրատարակուած է Hinneberg-ի նշանաւոր էնցիկլոպեդիական ձեռնարկութեան մէջ. Kultur der Gegenwart I. 4 մաս։ Մեր ընթերցողներից շատերի համար դժուար հասկանալի կլինի այս յօդուածը, բայց յոյս ունինք, որ փիլիսոփայական տեսութիւնների մասին փոքր ինչ հասկացողութիւն ունեցողների համար լուրջ, բայց մի գեղեցիկ մտաւոր զբօսանք կլինի, խորասուզուել նորա մէջ, թմբուգրութիւնս սիրով կհիւրընկալէր և չափաւոր վարձատրութիւն ևս կտար այն հեղինակներին, որոնք պարզօրէն, առանց փիլիսոփայական խրթնաբանութիւնների մէջ ընկնելու, կաշխատէին լուսաբանել գիտական նիւթապաշտութեան և պողիտիւիզմի սխալ և միակողմանի վերաբերմունքը դէպի կրօնը և կրօնական գիտութիւնները։

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Ք

ՅՈՒՆԱՅ Տ. ԵՕԱՔԻՄ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺԻՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Ապրիլի 29-ին, ժամը 7 1/2-ին Յունաց Տ. Եօաքիմ Ս. Պատրիարքը հանդիսաւոր թափորով եկաւ Ազդ. Պատրիարքարան: Մայր Եկեղեցւոյ և մօտակայ Նէրտիլէնդի և Հալուզլու յոյն եկեղեցիներուն զանգակները կը հնչէին: Երկուսն խուռն բազմութիւն մը, մեծ մասամբ յոյներ, լեցուած էր թէ՛ Մայր Եկեղեցւոյ փողոցին և թէ՛ տաճարին մէջ: Տ. Եօաքիմ Պատրիարք կը հետեւորդներով՝ Գոնիայի մետրապօլիտ Տ. Աթանասիոս, Դարու Տաղի մետրապօլիտ Տ. Աթանասիոս, Քիոսի մետրապօլիտ Տ. Գոսթանթինոս, Քաղաք. Ժողովոյ անդամ Գարաթէոտորի պէյ և Կուռնելիոս Սըաթարի էֆ., դուռնէն ընդունուեցաւ վարդապետներու և քահանաներու կողմէ: Դահլիճին դրան առջև հայ և յոյն Պատրիարքները երկցս ողջագուրուեցան և Ս. Զատիկը շնորհաւորեցին: Դահլիճին մէջ ներկայ էին Տ. Տ. Գարբիէլ և Մովսէս Սըբաղանները, Տ. Տ. Վահան Տէր Մինասեան, Ներսիս և Պոսկ վարդապետները, Քաղաք. Ժողովոյ անդամներէն Տիրան պէյ Աշնան, Տիգրան պէյ Աճէմեան և Յարութիւն էֆէնտի Աւլանեան և ուրիշներ: Կէս ժամուան սիրալիր տեսակցութենէ յետոյ, որու միջոցին պատուասիրութիւններ եղան, Տ. Եօաքիմ ու Տ. Օրմանեան Պատրիարքները փոխադարձաբար իրարու ներկայացուցին իրենց հետևորդները: Յետոյ Տ. Եօաքիմ Սըբաղան Պատրիարք հրաժեշտ առաւ և վար իջնալով առաջնորդուեցաւ Մայր Եկեղեցի, որ այս առթիւ շքեղապէս լուսաւարդուած էր: Բուրվառակիր քահանաներ և դպիրներ կերթային Յունաց Ս. Պատրիարքին առջևէն, որ դէպ ի սեղան ուղղուեցաւ, և Ս. Աւետարանը համբուրելէ յետոյ դարձաւ Ժողովուրդին և Աեղանին վրայէն յունարէն գեղեցիկ քարոզ մը խօսեցաւ, զոր յետոյ Գոնիայի մետրապօլիտ Տ. Աթանասիոս թուրքերէն թարգմանեց:

Տիկի՛ն Թագուր փառայի առատաձեռնած դումարով Ազդ. Հիւանդանոցին անուան ընդարձակ շէնք մը: Այս շէնքը որ «Աէպրահ» լուսանկարչատունն է, դնուած է 8200 ոսկիի. այս հաշուածը քեզեցիկ շէնք մըն է, երկյարի և ունի երկու վա-

ճառատուն: Ամբողջ շէնքը տարին մօտ 700 սակի հասոյթ կը բերէ: Ուրբաթ օր Պատրիարքարանէ հարկ եղած «Իմուխտայէր» տրուեցաւ և շէնքը փոխանցուեցաւ Խաչիկ Էֆ. Խորասանճեանի վրայ, որպէս զի յետոյ ըստ սովորութեան պատկանեալ պաշտօնատան մէջ Տիկին Քաղաքը փաշայի կողմէ, որ Բարեղ կը գտնուէ վագֆ ընէ Աղբ. Հիւանդանոցին վրայ:

Աղբ. Որբանոցը որ երկար ատեն իբր պարզ նախակրթարան մը ծառայած է, վերածուած է արհեստանոց կրթարանի: Հետզհետէ հաստատուած են կօշկակարի, ոստայնանիկի, աթուազործի, թիթեղագործի, դերձակի և կահագործի արհեստարանները, որոնցմէ աթուազործութիւնը և ոստայնանկութիւնը շուտով վերցուած են իբր ոչ շահաբեր և ոչ ալ նպատակայարմար, իսկ մնացեալները կը շարունակեն տակաւին:

Ս. Պատրիարք Հայրը երէկ ընկերակցութեամբ Բարթող Էֆ. Քելեանի Սկիւտար անցնելով, այցելեց Պէրպէրեան վարժարանը: Պէրպէրեան վարժարանին ի նպաստ մինչև այսօր Ս. Պատրիարք չօր ղրկուած է 116 սակի և 40 ղուրուշ:

Կրօնական ժողովը Զատիական արձակուրդէն վերջ իր առաջին նիստը ղումարեց Մայիսի 1-ին Պատրիարքարանի մէջ նախագահութեամբ Ս. Պատրիարք չօր և դեր-Ատենապետութեամբ Տ. Վահրամ Արքեպիսկոպոսի:

Ժողովը գնահատելով Սեբաստիոյ հանդուցեալ Տ. Պետրոս Արքեպիսկոպոսի արգիւնաւոր և երկարատև պաշտօնավարութիւնը, ինչպէս նաև ժողովոյ անդամ Տ. Կարապետ Ա. քահ. Սեթեանի եկեղեցւոյ մատուցած խղճամիտ ծառայութիւնները, յոտնկայս հոգւոյ արտասանեց ի յարգանս անոնց յիշատակին:

Զէյթունի Կաթող. փոխանորդ Տ. Վաղարշակ վարդ. գրով մը կը ծանուցաներ թէ, Վիճակին Հայ-հռոմէականներէն 97 անձեր վերադարձած են մայրենի եկեղեցւոյ ծոցը: Ժողովը որոշեց գոհունակութեան զիր մը ուղղել:

Մշոյ Ս. Կարապետի վանահայր, փոխ. Տ. Վարդան վարդ. և միաբանութիւնը Ս. Կարապետի վանուց նորոգութեան համար խնդրանք ըրած էին: Ժողովը հարկ համարեց զրել թէ իրենք առ այժմ պէտք է վանքը մատակարարեն առձեռն միջոցներով, մինչև որ կենդրոնը ի վիճակի ըլլայ իրանց օգնելու:

Երգնկայի առաջն. տեղապահը յայտագրած էր թէ Վիճակին տկար քահանաներուն օգնելու համար սնտուկ մը հատառուած է. ժողովը հարկ համարեց կանոնադիրը ուղել:

Մեոյ Ս. Կարապետ վանքին վանահայր. իսկ. Տ. Վարդան վարդ. խնդրած է Պատրիարքարանէն որ վանքին մէջ ընծայարան—Որբանոց մը բանալու հրաման տրուի:

Ս. Պատրիարք Հօր թոյլատուութեամբ, Տօթ. Տիգրիս և Հանեման դերմանացի գիտնականները Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին այցելեցին և աչքէ անցուցին եկեղեցական հին քօղերը, շուրջառները, գորգերը և այլ հիւսուածք—ղէններ ու ասեղնագործութիւններ: Երկու մասնագէտ գեղարուեստագէտներուն ալ հիացում պատճառեցին տաճարին ներքո գտնուող մոզայիքները, որոնց նկարը առին: Ս.մէնէն տուելի գերման գիտնականներուն ու շագրուութիւնը գրաւեց այն կապերաւ, որ իւռուած է Պատրիարքական աթոռին առջև Պ. Հանեման 300 սոկի արժէք գրաւ անոր: Հին հապոյտ յատակով և սոկեթել ծաղկներով մաշած շուրջառ մը ըստ Պ. Հանեմանի առնուաչն 60 սոկի կարժէ եղեր: Երկու գիտնականները հետաքրքրութեամբ դիտեցին նաև Աւետարանի հին ձեռագիր մը որուն լուսանցադարձերէն մէկը նկարեցին. Տօթ. Տիգրիս և Հանեման երէկ մեկնեցան դէպի Փոքր—Առիւ, ուր 3 շաբաթ պիտի մնան գլխաւորապէս հիւսուածքղէնի և ասեղնագործութեան հին և նոր արտադրութիւնները ուսումնասիրելու համար:

Ս. Պատրիարք Հայրը Մայիսի 4-ին կէս օրին այցելեց Գաղլը Զէչմիի Ս. Յակոբայ աղդ. Որբանոցը. Ն. Սրբազնութիւն դուռնէն ընդունուեցաւ Որբանոցին տնօրէն Նշան էֆ. Թորոսեանի, ուսուցչական խումբին և որբերուն կողմէ: Ս. Պատրիարք Հայրը մի առ մի այցելեց բոլոր դասարանները, աչքէ անցուց տեւրակները, քննեց որբերուն ուսումնական վիճակը և իր դոհունակութիւնը յայտնեց տնօրէն Թորոսեան էֆ.ի: Ս. Պատրիարք Հայրը այս առթիւ բոլոր ուսուցիչներուն և սաներուն ներկայութեան աւետեց թէ, նոր Որբանոցին շինութեան Կայս. Հրովարտակը յանձնուած է և թէ մօտ ժամանակի մէջ պիտի սկսուի շինութիւններուն: Այս ուրախալի լուրը մեծ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ ներկաներուն կողմէ: Ն. Սրբազնութիւն արհեստանոցները ևս այցելելէ յետոյ ընկերակցութեամբ

անօրէն Թորոսեան էֆ.ի մեկնեցաւ Ազդ. Հիւանդանոց և ընդունուեցաւ հոստատութեան ընդհ. անօրէն Յակոբ էֆ. Համամճեանի և պաշտօնէութեան կողմէ: Ս. Պատրիարքը նախ այցելեց հանդիպակաց պարտէզը, ուր պիտի կառուցուի Ազդ. Որբանոցը և հրամայեց ճարտարապետ Երուանդ էֆէնտի Գալֆայեանի պատրաստել որբանոցի նոր շէնքին յատակագիծը: Յետոյ Ս. Պատրիարքը իր հետևորդներով անցաւ աղջկանց որբանոցը, ուր որբուհիներ ուղերձներ կարդացին, երգեր երգեցին և յետոյ ներկայացուցին սիրուն զաւեշտալատ մը, որ հաճոյքով ունինգրուեցաւ ներկաներուն կողմէ: Բոլոր երկոսեւ որբերուն ըստ սովորութեան առատ շաքար բաժնուեցաւ:

Վաճաղ Գոմոյ վանքի վանահայր Տ. Վահրամ վարդ. Փարզընի (Տիրապէջի) առաջն. փոխանորդ նշանակուած էր Խառն ծոզովին կողմէ և Վանայ առաջնորդարանին յանձնուած էր գործադրութիւնը: Այս վերջինը սակայն նկատելով, որ յիշեալ վարդապետը Վանայ նորաբաց որբանոցին փարած է, խնդրած է որ իր պաշտօնին մէջ մնայ և Փարզընի առաջն. փոխանորդ նշանակուի Աղթամարայ միաբաններէն Տ. Եղնիկ վարդ. Ներկարեան:

Մեմնուայի Ախպար կը ծանուցանէ թէ Ուրֆայի մէջ 40 ի չափ հայ ընտանիքներ զիմեր են պապական եկեղեցին ընդունելու համար, և այս առթիւ պէտք եղած պաշտօնական ձևակերպութիւնները կատարուեր են:

Երուսաղէմի միաբանները ժողով գումարեր են ու իրենց Մայիս 2-ի նիստին մէջ 36 ձայներու 20-ի մեծամասնութեամբ վանքին Լուսարարապետ ընտրել են Դաւիթ վ. Տէրաէրեանը, որ «բարձր նկարագիրով և իր յատկութիւններով ամէն վստահութիւն կներշնչէ թէ պիտի կարենայ իր ստանձնելիք պաշտօնը ամենայն ձեռնհասութեամբ վարել»:

Վանայ Լիմ անապատի միաբաններէն Տ. Մեսրոպ վրդ. ձէնաղեան, տիրացու Մկրտչի հետ վանքի մեծ մակոյկով մօտակայ տեղ մը կերթան, բայց վերադարձի պահուն սաստիկ փոթորիկէ մը կընկղմի նաւակը և Մեսրոպ վարդապետ, տիրացու Մկրտչի, ընչպէս նաև նաւավարը, կը խեղդուին:

Քաղուածք «Մանդուկի էփրեար»-ից:

ՄԱՀ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՌՐՈՐՈՒԹԻՒՆ

Տ. ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԲԵՊԵՍԿԱՊՈՍԻ

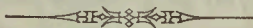
ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՍԵՔԱՍՏԻՈՅ

Սեբաստիոյ Առաջնորդ Տ. Պետրոս Արքեպիսկոպոս վախճաններ է Ջատիկ Կերակի առաւօտուն: Հանդուցեալը 91 տարեկան էր և բնիկ Սեբաստացի: Տեղւոյն Ս. Նշան վանքին միաբաններէն էր և քառասուն տարեկէ ի վեր կը վարէր այդ առաջնորդական պաշտօնը:

Երեքշաբթի օր՝ Ապրիլի 24-ին ժամը 4-ին, Սեբաստիոյ Մայր Եկեղեցիին մէջ տեղի ունեցաւ Սեբաստիոյ Տ. Ս. Պետրոս Արքեպիսկոպոսի յուղարկաւորութեան հանդէսը: Քաղաքին բոլոր եկեղեցիներուն և վանքերուն զանգակները ընդհատ ընդհատ կը հնչէին առտուն կանուխէն, և բոլոր Հայ վաճառականներն ու խանութպանները իրենց վաճառատունները լիակաժ, եկաժ հաւաքուած էին Առաջնորդին շուրջ, որ շրջապատուած էր երեսունհինգ քահանաներէ և վարդապետներէ, իրենց գլուխ ունենալով Շապին Գարահիտարի առաջնորդ Տ. Սմբատ Ժ. վրդ. Սատաթթեան: Պատարագի միջոցին, կատարուեցաւ օծման հանդէսը, ուրկէ վերջ կազմուեցաւ յուղարկաւորութեան թափօրը: Առջևէն կերթային ոտտիկաններ, ոտտիկան գինուորներ, թաղապետական չափուշներ, բարապաններ, որբանոցի ուսուցչական խումբը և որբեր, քաղաքամիջի վարժարաններու ուսուցիչներ և աշակերտներ, որոնց կը հետևէր դպրաց և եկեղեցականաց խումբը նախադասութեամբ հանդիսադիր վարդապետին: Թափօրին առջև կը տարուէր նաև վեց ծաղկեպսակ: Նոյնպէս թափօրին մէջտեղէն կընթանային Տ. Վահան քհն. Գարեան, Առաջնորդին արծաթապատ ասան բռնած, և Տիգրան էֆ. թաւշեայ բարձիկի մը վրայ կը կրէր հանդուցեալին Ա. կարգի Մէճիդէի և Բ. կարգի Օսմանիէ պատուանշաններն և եպիսկոպոսական պնակէն: Առաջնորդին դադաղը, եկեղեցիին չորս

կողմերը շրջագայեցուցին և կանոնական Աւետարանները կարգալէ յետոյ՝ ճամբայ ելաւ Թափօրը, որուն կը հետեւէին պետական պաշտօնատարներ, Հայ երեւելիներ և ժողովրդեան խուռն բաղմութիւն մը: Դադաղը Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ կից ոստիկանական պաշտօնատան առջև վար դրուելով, կըթ. տեսչութեան արեւդակալ Գրիգոր Էֆէնտիի կողմէ դամբանական մը արտասանուեցաւ, որով կը թուէր հանգուցեալին իբր Առաջնորդ մատուցած ծառայութիւնները: Թափօրը նոյն հանդիսաւորութեամբ ճամբայ ելաւ և Մէյտանըք փողոցի կառավարական պաշտօնատան առջևէն անցնելով, հոն դարձեալ կանդաւաւ, ուր հայ բողոքական պատուելիներու կողմէ դամբանականներ և մեռելական աղօթքներ կարդացուեցան: Յետոյ անցաւ Թուրք աղջկանց վարժարանին առջևէն մինչև հրապարակը, ուր կարգաւ շարուած էին ի պատիւ հանգուցելոյն Կայս. զինուորներ, Կայս. նուադաժուած խումբը և Կեզը. հրամանատարը: Թափօրը Պէշկերճի Թարլաղը փողոցէն անցած ատեն, հոն դտնուած, Ֆրանս., ամերիկեան և իտալական հիւպատոսներանները ի նշան սգոյ կէս դրոշակ պարզեցին: Յետոյ հանգուցեալին մարմինը տարուեցաւ Ս. Նշան վանքը, ուր մարմինը ամփոփուեցաւ Անանեան Սրբաղանի շիրմին քով:

«Լոյս» կրօնական շաբաթաթերթ.

ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սուփաս Եպիսկոպոսի ի Սանկտ-Պետերբուրգ
Հայոց դպրոցների մասին (1885 թվ.)

Ե.

Այստեղ ամենայն հարադատութեամբ մէջ բերենք մեր նամակ առ ամենապատիւ Տէր Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոս ուղղուած ի 19 Յունուարի, ապա նոյն թիւ իշխան կառավարչապետին յանձնած գրութիւն և ի 22 նոյն ամսոյ թուահամարաւ 2 յանուն Սրբազան Սինոդին մատուցած յայտարարութիւն, որպէս զի իւրաքանչիւր որ կարող լինի զուգահիշու կազմել մեր գործողութեան և հաշուետուութեան վերաբերութեամբ:

«Ամենապատիւ Սրբազան Տէր, Որպէս հեռագրաւ «արդէն ծանուցի՝ հասին ի ձեռս հեռագիր Ձեր և հրա-
«հանդիշ գրութիւն, որքան հնար է ճգնիմ չելանիլ ընդ
«սահման յանձնարութեանց Սինոդի Երկիրս խօսեցայ յե-
«կեղեցւոյ, յաւոր ջրօրհնեաց և անուանակոչութեան Տեառն,
«զգուշաւոր բանիւք: Ընդ մերազգեաց բազմաց տեսակ-
«ցեցայ, այլ ստորա գործոյն կայ գերազանց Եղեանց, որ-
«դանք ասլ խոհական, ազգասէր և անուշառ: Պատճառաւ
«բացակայութեան կառավարչապետին Կովկասու ի կալուա-
«ծըս իւր՝ տեսակցեցայ ընդ Նախարարին լուսաւորութեան
«և իւրոց օգնականաց, ընդ իշխան Աբամելիք—Լազրեւի,
«ընդ Կանգակոզդենի և այլոց, ամենեքին սոքա անհնարին
«համարեցան զյետաձգութիւն գործողութեան հրահան-
«գին: Ի 14 ամսոյս տեսակցեցայ ընդ իշխան Կարապետ—
«Դմիտրիովի՝ որ յետ ընդ երկար բանից խօստացաւ միջ-
«նորդել առ Նախարար Ներքին գործոց վասն տարածանե-
«լոյ ի վերայ հոգեւորականութեան Հայոց զիրաւունս՝
«տուեալս եկեղեցականաց ուսաց ի մասին ազատ վար-
«չութեան ծխական վարժարանաց, ի մի և նոյն ժամանա-

«Լի անհնարին ճանաչելով զգործ յետաճգութեան Կայսե-
«րական հրահանգացն կատարման: Այսօր ունիմ յայս
«միտս ներկայացուցանել նորին Պայծառափայլութեան
«ղինդրագիր, տեսցուք զինչ յաջողեսցեն երկինք»:

«Ողորմա՛ծ Տէր,

«Ի՞նչան Աղէքսանդր Միխայելովիչ:

«Հայոց Գրիգորեան Սինոդն էջմիածնի եղ յիմ վե-
«րայ զպարտականութիւն միջնորդել առաջին Բարձրագոյն
«կառավարութեան յազագս անօրէնութեան, որպէս զի
«նորոգ կանոնադրութիւնք եկեղեցական—Հայոց ծխական
«գալրոցաց գործադրեսցին զկնի ընտրութեան Մայրագոյն
«Պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ստանձնելոյ
«նորին Սրբութեան զկատարումն պաշտօման: Քանզի ըստ
«սովորութեան և աւանդութեանց Հայաստանեայց եկեղեց-
«ւոյ, դարաւոր ժամանակօք սրբագործելոց, ձեռնարկել
«ի հոգևոր և ի բարոյական լուսաւորութիւն հօտին՝ սեփա-
«կան է գլխոյն եկեղեցւոյ, որպէս քաջայայտ է պղ- կա-
«ռավարութեան ի դրագրութենէ ամայն անցելոց՝ ըստ
«այսմ՝ աւարկայի:

«Սինոդն էջմիածնի, զգածեալ ամենահաւատարիմ
«հպատակութեան զգացմամբ, վարկաւ ինքեան ի պարտա-
«կանութիւն ի կիր արկանել զայս միջնորդութիւն՝ գոլով
«յայնմ համոզման, զի ամենաբարեպաշտ Թաղաւոր Կոյ-
«սւքն, բարձր հովանաւորն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ,
«ոչ ունի պահանջել ի պաշտօնէից նորին զպարտադանցու-
«թիւն առաջի սուրբ եկեղեցւոյ և զսեփականո մն ինքեանց
«ոչ պատկանեալ, ըստ եկեղեցական կանոնաց, իրաւասու-
«թեան: Յետաճգութիւն գործադրութեան վերոյիշեալ կա-
«նոնադրութեան տեւից է ոչ ընդ երկար, որովհետև
«ընտրութիւն ծայրագոյն պատրիարզի լինելոց է զկնի քանի
«մի ամաց, և որ կարէ ունիլ զո՛ր և իցէ գործնական անյար-
«ժարութիւնս: Քանզի տարին ուսումնական արդէն մօտի
«յաւարտ և անօրհանաւորք ուսումնական տեսչութեան
«աւանդել յայց ելանեն մերոց գալրոցաց և ընտելանան,

«որպէս ընդ կարգս, եղեալս ի նոսին, նոյնպէս և ընդ «ուսանողացն յառաջագիւծեան»:

«Ի բարեհաճ ուշադրութեան յայս միջնորդութիւն «եկեղեցին Հայաստանեայց և բոլոր բազմաթիւ մանկունք «նորին, բնակեալք ի Ռուսիայ և յարտասահմանի, տեսա- «նել ունին զնոր իմն առհաւատչեայ Կայսերականն առ «նստա սղորմութեան»:

«Եթէ ի կազմելն զյիշեալ կանոնադրութիւնն, հար- «ցեալ լինէին կարծիք կամ գոնէ, բացատրութիւն Սինո- «դի ըստ տարակուսանացն, որոց հետեանք են կանոնա- «դրութիւնքն այնոքիկ, ուրեմն Սինոդն կարէր ունիլ թե- «րեւս զմիջոց զառաջս առնելոյ ներկայ դժուարութեանց «յիւրումն ժամանակի և առաջարկել զհաւաստիս յայնմ՝ «թէ Հոգեւորականութիւնն Հայոց կայ որպէս զգէտ ու- «սումնարանաց իւրոց, անքուն աչօք պահպանէ զնստա ի «ներչնչմանէ ժամանակակից մօլար վարդապետութեանց «և ջան ի դործ արկանէ ի տարածումն գիտութեան պե- «տական լեզուի, համաձայն ձգտողութեան բնակչաց և «ըստ չափու տեղական միջոցաց, և թէ՛ պօկասումն աղ- «դեցութեան նորին ի վերայ դպրոցի դիւրացուցէ զմօտ «ի նոյն ոյնպիսի աղդեցութեանց, որք միօրինակ թշնամի «հանդիսանան եկեղեցական և պետական շահուց, անջը- «պետ յինքեանս շաղկապելոց և միշտ համամիտ և համա- «կարիք երեւելոց միմեանց»:

«Ի մասին արարեալն ինձ ցուցման, յակն յանդիման «բացատրութեան, թէ Հոգեւոր վարչութիւնն Հայոց ձգտի «սեփականել ինքեան զիրաւունս, որովք ոչ շահի անգամ «և ուղղափառ եկեղեցին, պարտ անձինս համարիմ բա- «ցատրել թէ՛ ի բազդատելն զկանոնս յաղագս հոգեւոր— «Ծխական դպրոցաց Հայոց ընդ Բարձրագոյն հաստատե- «ղելոց, ի 13 Յունիսի անցելոյ 1884 ամի, կանոնաց վասն «Հոգեւոր—Ծխական դպրոցաց ուղղափառաց, արտայայ- «տի, զի եկեղեցին Հայաստանեայց, ունելով զնոյն կոչումն «և ձգտելով ի նոյն Բարձրագոյն խնդիր, գտանի ըստ բա- «ւականին յանձուկ դրութեան ի կատարումն նպատակի,

«ցուցելոյ յերկնաւոր վարդապետէն իւրմէ, այն ինչ կանոնադրութիւնքն վասն Ծխական դպրոցաց ուղղափառաց լիամասն համաձայն գտանին ընդ կարգաց և աւանդու-
«թեանց Արևելեան եկեղեցւոյ, յորում սակի գտանի և
«եկեղեցին Հայաստանեայց, և թէ կանոնադրութիւնն վասն
«դպրոցացն Հայոց տեսանի այնու չափով և յայնմ իսկա-
«պէս անհամաձայն ընդ կանոնաց եկեղեցւոյ, որով չափով
«և յորս նոքին անհամաձայն գտանին ընդ կանոնս,
«Բարձրագոյն հաստատեալս վասն ծխական դպրոցաց ուղ-
«ղափառաց»:

«Ըստ իմուսմ կարծեաց, կիրառութիւն այսոցիկ կանո-
«նաց և ի ծխական դպրոցան Հայոց առաւել համապա-
«տասխան գտանէր թերևս, կարեաց և պիտոյից Հայաս-
«տանեայց եկեղեցւոյ և անդորրէր զմիտս Հայոց, ամբո-
«սելոյ այսօր մերժամաք իրաւանց եկեղեցւոյ իւրեանց,
«ղկանոնս որոյ նոքա պահպանեցին յընթաց դարուց գնով
«մարտիրոսական անձնազոհութեան. մինչև Տէր Աստուած
«լուաւ աղօթից նոցա և արժանի արար բազդի՝ լինիլ
«քաղաքացի քրիստոնեայ պետութեան, վասն ծաղկան և
«մարդգաւաճութեան որպիսւոյն աղօթեն անդադար և
«ի պաշտպանութիւն որոյ չլնային ոչ զգոյս և ոչ զկեանս»:
«Ծշմարիտ յարգանքօր և կատարեալ անձնանուիրու-
«թեամբ ունիմ՝ շնորհ լինել՝ Ձերդ Պայծառափայլութեան
«հեղափառ աղօթարար առ Աստուած»:

«Սրբազան Սինոդդ գրութեամբ կառավարչական մա-
«սին իւրոյ յՅ դեկտեմբերի անցեալ 1884 ամի թուահա-
«մարաւ 3342, եդ յիմ վերայ զսուրբ պարտականութիւն՝
«սիութալ հասանել ի Սանկտպետերբուրգ և տեսաւորեալ
«ընդ Կառավարչապետին Կովկասու՝ իշխան Կորսակով—
««Պոդոկլովի, հայցել զմիջնորդութիւն նորին առ Տէր Նա-
«խարար Ներքին գործոց, կամ առ ամենաազորմած Կայսրն
«համայն Ռուսիոյ՝ յաղագս թէ ոչ իսպառ դադարեցուցա-
«նելոյ, գէթ յետաձգելոյ ցընտրութիւն և հաստատութիւն
«Կաթողիկոսի ազգիս զգործադրութիւն Հայոց հրահան-
«գաց վարչութեան ազգային դպրոցաց մերոյ, ի հակառակ

«գէպս չմիջամտելոյ նորին Պայծառափայլութեան յայս «գործ» յանձն լինէր ինձ ներկայանալ Տեառն Նախարար-
«րին ներքին գործոց, անգամ և օգոստոսի առ թագաւո-
«րին, և թախանձելոյ զնոյն շնորհ»:

«Փութացեալ ի կատարումն վերոյգրեալ վսեմ յանձ-
«նարարութեան՝ ի 26 անցեալ դեկտեմբերի մեկնեցայ
«յԱստրախանայ և ի 1-ն այսր Յունուարի հասի ի մայրա-
«քաղաքս: Տեսեալ աստանօր, զի իշխան կառավարչապետն
«բացակայեալ է ի կալուածս իւր՝ օգտեցայ պատեհին և
«եւրի ի տեսութիւն Նախարարի լուսաւորութեան, օգնա-
«կանի նորին և կառավարչի դիւանատանն, մտի առ օգ-
«նական Նախարարին ներքին գործոց և առ կառավարիչ
«դիւանատան նորին, հասուցանելով զծրար գրութեան
«Դորին առ Պայծառափայլ Կոմս Տոլստոյն, տեսաւորեցայ
«ընդ նաշանաւորս ի մերազնէից և ընդ կառաւարչի դի-
«ւանատան իշխան Կորսակով-Դոնդուկովի: Սորա ամե-
«նեքին ընդ տեղեկանալն զպատճառէ առաքելութեանս՝
«որոշակի և հատու բանիւք արարին զպատասխանի, «յան-
«հընարիցն է զկայսերական հրաման թողուլ երբէք անկա-
«տար, կամ յետաձգել ցընտրութիւն և հաստատութիւն
«Հայրապետի ազգիս»:

«Անցին ի վերայ առուրք շաբաթուց երկու, վերա-
«դարձաւ ի քաղաք այսր նորին Պայծառափայլութիւնն
«Կորսակով-Դոնդուկով, ի 14 ամսոյս ընկալեալ եղէ ի
«նմանէ և պատաղեալ յընդերկար խօսս բացադրութեանց
«և ինդրանայ՝ ուր ուրեմն առի ի բերանոյ նորին զխոս-
«տումն առ ի միջնորդել առաջի Տեառն Նախարարին
«նեքին գործոց որպէս վասն յետաձգելոյ զգործադրու-
«թիւն նորոց հրահանգաց նոյնպէս և տարածանելոյ ի վե-
«րայ մերոց ծխական վարժարանաց զիրաւունս ամենեւիմբ
«համանման արտօնութեանցն շնորհեալ հոգևորականու-
«թեանն Ռուսաց բարձրագոյն հաճութեամբ ի 13 Յունիսի
«անցեալ 1884 ամի, որ հրատարակեալն է ի հաւաքածուի
«օրինաց և կարգադրութեանց կառավարութեանն ի 25
«Սեպտեմբերի այնր ամի ընդ համարաւ 100, Ուստի և

առանց ժամակորոյս լինելոյ ի 19 սորին մատուցի նորին Պայծառափայլութեան զնամակաձև խնդիր՝ զորոյ օրինակն ընդ այսմիկ, հանգերձ հայացին թարգմանութեամբ, չնորհ տունիմ մատուցանել ի բարենկատողութիւն Տեարց Ատեանակալաց Սրբազան Սինոդիդ»:

Մասնաւոր եղանակաւ տեղեկանալով՝ որ իշխան Կառավարչապետ մեր իրեն մատուցած նամակաձև խնդրագիրն՝ Յունվարի 21-ին ընդ համարաւ 102, առաջարկած է Լուսաւորութեան Նախարարին իւր որոշումն տալու այն մասին, նոյն ամսոյ 25-ին պարտաւորութիւն համարեցի երրորդ անգամ ներկայանալ նորին Բարձր գերազանցութեան և թախանձագին հայցել իւր հզօր միջնորդութիւն այս ազգային ամենակարեւոր, ամենակենսական խնդրոյն մէջ: Այս տեսակցութիւն առաւել քան զառաջինս խորհրդական կերպարանք ստացաւ: Բարձր գերազանցն ինքնին դռներ զբուռնութեամբ վերայ բերաւ և մտահոգութեամբ նստելով բազմոցի վերայ՝ իւր մօտ հրաւիրեց զմեզ և ցանկացաւ մանրամասնութեամբ լսել մեզանից այն նախատեսանելի վտանգներ՝ որոնք կարող են յառաջ դալ նոր հրահանգի գործադրութենէն մեր դպրոցական շրջանին մէջ: Որովհետեւ մեք համոզուեցանք ճանաչել լուսաւորութեան Տէր Նախարարին իբրեւ բարի քրիստոնեայ, դիտակից, ազգեցիկ Պետական գործող և ճրմարիտ զգացմունքով հայ մարդ, վասն որոյ ամենայն վստահութեամբ խօսեցանք յետագայք:

Առաջին և մեծ վտանգ այդ հրահանգի գործադրութեան այն է՝ որ ամենայն ուսման մատակարարութեան հսկողութիւն, բաց ի կրօնից, լուսաւորութեան պաշտօնեաներին է հաւատարմացուած բոլոր դպրոցաց մէջ: Ինչպէս արդէն յայտնի է, տակաւին Պետութեան որոշ տնօրէնութեամբ ընդունուած չէ ամէն այլալեզու հպատակ ազգաց և ժողովրդոց մէջ քաղաքական աստիճանաւորք լինին բացառապէս նոյն ցեղերից՝ որոնք գիտենալով նոցա բարբառ կարողանան օրինաց և կանոնաց բուն գին նոցա հասկացնել, նոցա արդարացի պահանջներին վերահասու

լինել առանց թարգմանի, որոնք երեմն կորուստ են պատ-
ճառում, և խաղաղ հոգւով կառավարել նորանց: Այդպէս
է ըստ մեծի մասին և դատաստանական ծառայողների
վերաբերութեամբ, որոնք ուսազգիներ լինելով՝ չգիտեն
տեղական լեզուներ և երկրորդ անձնաւորութեան միջոցաւ
են տեղեկանում գործողութեանց օրախօսութեան: Այսպէս
անշուշտ լինելով և լուսաւորութեան շրջանում գործող-
ներ՝ տարակոյս չկայ՝ որ չեն կարողանալ պարտ ու պատ-
շաճ կերպով հսկել առարկայից և լեզուաց դասաւանդու-
թեանց եղանակին և չափին, ուսուցչաց և ուսանողաց
ընդունակութեանց և աշխատանաց. սորանից կյառաջա-
նայ անվերջ տարակուսութիւն, անբաւականութիւն և
գանգատներ, մինչև վերջ ի վերջոյ յառաջ կգայ—հարց
առարկայից և լեզուաց դասախօսութիւնք ուսական լե-
զուով լինելու, որ ազգային լեզուի ուսման մահաբեր հա-
րուած կտայ»:

«Երկրորդ վտանգն է՝ որ եկեղեցական արդեանց հա-
շուով պահպանուող միջակ կարգի, պրոգրիմագիական դաս-
ընթացքով, վարժարաններ ճանաչուելով իրեն ժողովրդա-
կան՝ բոլորովին կենթադրուին շրջանների վերառեւծաց և
ուսմանց ծրագրով ահագին փոփոխութիւններ կրելով՝
այլ ևս ընդունակ չեն լինիլ տալ հոգևոր տեսչութեան
եկեղեցական պաշտօնեայք: Ուրեմն՝ հոգևորական վարչու-
թիւն կորցնելով վիճակային ուսումնարաններ, միևնոյն
ժամանակ կորցնում է և իւր տեսչութեան տակ գտնուած
դրամներ, որովք կարող կլինէր հիմնել իւրաքանչիւր ա-
ռաջնորդական թեմում գալրանոցներ, ըստ որում բար-
ձրագոյն կարգադրութեան—պօլիժենիայի—տրամադրու-
թեամբ՝ եկեղեցական գումարներ միաժամանակ պատկա-
նում են հաւասարաբար և՛ հոգևոր իշխանութեան և՛
ժողովրդեան: Այսպիսի անորոշ կացութիւն ևս՝ առանց
անբաւականութիւններ յառաջ բերելու հայ հոգևորակա-
նութեան մէջ, կարող չէ տեսական լինել»:

«Երրորդ՝ հրահանգի ճշգիւ գործադրութիւն յառաջ
կբերէ բոլոր առարկայից և հայոց լեզուի հայազգ ուսու-

ցիչներին հարկադրութիւն՝ ունենալ օրինաւոր քննութեամբ ստացուած վկայութիւնք վարժապետական կոչման մասին, այն ինչ նոքա բաւականին դժուարութեամբ պէտք է կարողանան դայնս ձեռք բերել: Եւ որովհետեւ այժմեան մեր ուսուցիչը մեծաւ մասամբ ներսիսեան դպրանոցի և էջմիածնի ճեմարանի սաներ են, ուստի և նոցա կրկնաքննութեանց ենթարկելը ցարող է բերել և վտանգ այդ հաստատութեանց բարոյական նշանակութեանն ժողովրդեան առաջ: Ուրեմն, եթէ հրահանգի գլխաւոր դիտումն է ուսաց լեզուի, ուստաստանի պատմութեան և աշխարհագրութեան ուսումն հաստատուն հիման վերայ դնել հայկական վարժարաններում, առաւել բանաւոր է այդ առարկայից շաքաթական դասուց թիւ, ձեռնարկ, չափ ուսման և վարժապետք իրենք իսկ, չրջանական արքունի տեսուչի, նշանակեն և անձամբ հսկեն: Կարծում ենք, այսպիսի մերձաւոր հսկողութեամբ հոգևոր տեսչութիւնն առաւել արդարանայ, թէ ըստ մարթելոյն խնամ է տարուած միշտ և ամէն ուսումնարանում վերոյիշեալ առարկայից և լեզուի արդիւնական ուսուցման հասար:

«Չորրորդ՝ Ռուսիոյ պետութեան և իւր օրինաց հաւանութեամբ Հայոց ժողովուրդը ճանաչուած է մի առանձին քրիստոնեայ ազգութիւն, որ ունի իւր որոշ վարչութիւն և դորա միակ գլուխ և կառավար է սուրբ էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոս, որոյ մահուամբ այսօր բոլոր պետական կարգադրութիւններ մեր եկեղեցական խնդրոց մասին Սրբազնագոյն Հայրապետի միջոցաւ են հաղորդուած Հայոց հասարակութեան ի գործադրութիւն, վասն որոյ առաւել բանաւոր կլինէր այդ հրահանգի գործադրութիւն թողուլ ցընտրութիւն և հաստատութիւն Կաթողիկոսի: Այսպիսի անգլուխ ժամանակում դպրոցաց կառավարութեան մէջ հիմնական փոփոխութիւն մտցնելն մեզ կասկածաւորութեան է տանում, իբր թէ բարոյական մրցման մեր հրամանատար ընկած լինելով՝ զինադադարի առաջարկութիւն դիմամարտի կողմանէ չէ ընդունուում: Չեղ դիմում եմ իբրև Պետական ուղեցիկ

պաշտօնէի և իբրև ճշմարիտ զգացմունքով Հայ մարդու՝
գործադրեցէք Ձեր յարգելի միջնորդութիւն Սինոդի ան-
դամոց ապագայ պատասխանատուութենէն թէ պատմու-
թեան, թէ ազգի և թէ կաթողիկոսի առաջ, փրկել, որով
յաւիտեան կպարտաւորէք զիս և զհոգեւորականութիւն
Հայոց։

Նորին Բարձր Գերազանցութիւն հակիրճ խօսքերով
պատասխանեց. «Կայսերական հաւանութեամբ հրատարա-
կուած օրէնք չէ կարող օգոյ մէջ կախուած մնալ և սպա-
սել Կաթողիկոսական ընտրութեան։ Մօտենում է տարին
լրանալու այդ հրանդի հաստատութեան օրից, Դուք ու-
նեցաք պատրիարքի ընտրութիւն, ով է երաշխաւոր՝ որ
այնպիսի մի ոխալ, անյաջող ընտրութիւն ևս չկատարուի,
հօրեմն՝ մինչև որ ժամանակ յետաձգուի այդ հրահանգին
գործադրութիւն։ Սինոդի բռնած դիրք իրեն չէ կարող ար-
դարացնել օրէնսդրութեան մօտ, որովհետև դպրոցների հա-
մար սահմանուած հսկողութիւն չընդունելն ծանր հետե-
ւանքներ կարող է ունենալ։ Ուսուցչաց ընդունակութիւն
որոնքն ամէն տեղ յարգուած է. ուստի պէտք է էջմի-
ածնի ճեմարանի և Տփլիսի Ներսիսեան դպրանոցի վար-
չութիւնք աշխատեն այնպիսի յաջող գրից մէջ դնել այդ
ուսումնաւսայրք՝ որ իրենց բարձր կոչման և միակ նշանա-
կութեան համաձայն, ուսեալ եկեղեցականներ և ուսու-
ցիչներ արտադրեն։ Ամենայն առաջնորդական վիճակում
թեմական դպրանոց ունենալու մասին՝ հոգեւոր բարձրա-
դոյն իշխանութիւն շատ վաղուց պէտք է ուշադրութիւն
դարձուցանէր։ Թէ պակասում են նրան նիւթական մի-
ջոցներ՝ կարելին էր պարտուպատշաճ ճանապարհաւ այդ
ինդիր առաջարկել ուր հարկն է։ Դալով լուսաւորութեան
հսկող աստիճանաւորների տեղական լեզուներ չփխտեա-
լուն՝ օրից սպասուում է վտանգ առարկայից դասախօսու-
թիւն ռուսաց լեզուաւ յառաջ տանելու, պէտք է ասեմ,
որ մեր պաշտօնեայք առաւել երկիւղած են օրէնք և հրա-
ման յարգելու։ Նոքա երբէք իրենց արտօնութեան սահ-
մանից դուրս գալ չեն վստահանալ։ Հայոց հոգեւորական

դպրոցների դասընթացից բազմազանութիւն եղած է գըլխաւորապէս առիթ այսպիսի հրահանգ յառաջ բերելուն։ Ուրեմն քաղաքական իշխանութեան կողմանէ հսկողութիւն յոյս կտայ ուսումնարանաց կրթութեան միակերպութիւն ունենալու, և այդ հաստատութեանց բարեկարգութիւն տեսնելու։ Պակաս նշանակութիւն չէ ունեցած և այն հանգամանք, որ քանի մի տեղեր գիտութեամբ ուսումնական շրջանի աստիճանաւորը ներս չեն ընդունուած հայոց ծխական վարժարաններում։ Դարձեալ կասեմ, բարունք էր Սինոդի համար այդ կանոնադրութեան գործադրելն՝ քան պատճառաբերութիւններով յետաձգելն։

Տէր Նախարարի խուսափող անդրադարձներով չբուռականացանք, հապա վերստին և վերստին՝ նորա հայադգի և նշանաւոր ազգատոհմի շառաւիղ լինել մէջ բերելով և Լազարեանց ազգապետաց աշխատութիւնք յիշատակելով՝ հայցեցինք զիարդ և իցէ օգնականութիւն ցոյց տալ մեզ իւր յաջողակ դիրքով սոյն վսեմ խնդրոյն կատարման մէջ։ Նորին բարձր Գերազանցութիւն գծուարին կացութեան մէջ գտնելով զինքն՝ երկիւղած համեստութեամբ ասաց. «Պետութեան շահեր պաշտպանելու երդնւած եմ իբրեւ պաշտօնեայ, բայց ի վերայ այսր ամենայնի ներքին գործոց Նախարարին կտեսնեմ այս մասին և նորա ուշադրութիւն կհրաւիրեմ հնարաւոր եղածը կարգադրել։ Թէև ոչ լիայոյս, սակայն և այնպէս՝ կիսանդորր խղճմտանքով արձակուեցանք Նորին բարձր Գերազանցութեան ներկայութիւնից։ Կայսերական մայրաքաղաքում ով ոք անձնական կամ հասարակական գործով գտնուած է՝ շատ լաւ գիտէ, թէ մէկ պաշտօնական թղթի յետևից քանի քանի գործատուն պէտք է երթեկէ, քանի քանի պաշտօնակալաց պէտք է ներկայանայ, քանի քանի մանրիկ, ստորնակարգ ծառայողաց պէտք է հարց ու խնդիր լինի իւր տուած թղթոյն ընթացից համար։ Այս գծուարին բաժին մնացած էր արժանապատիւ Մելքիսեդեկ քահանային Քալանթարեանց՝ գրեթէ օրընդմէջ յայտնուիլ Շնպելիփի մօտ, ազգային լուսաւորութեան և ներքին գոր-

ծոց նախարարների դիւանատանց կառավարիչների և Գերազանց Պարոն Նզեանցի մօտ, առաջիններին մեր խնդրարկութեան ինչ կացութեան մէջ գտնուիլն իմանալու և վերջինից որպիսաբար վարման յատակագիծ խնդրելու: Դեռ լիանովին տեսակցելուց քանի մը օր յետոյ պատուարժան քահանային ուղարկեցինք Պարոն Շեպելեվի մօտ՝ որ վերադառնալով ծանոյց, թէ արդէն լուսաւորութեան նախարար մեր գրութեան մասին իւր նշածագատութիւն տուած է և վերադարձուցած առ իշխան Դոնդուկով—Կարսակով և վերջինս առաջարկած է ի վերջնական տնօրէնութիւն Ներքին գործոց նախարարին: Ուստի փութացինք յ2 Փետրվարի յետագայ ծանուցադիր ուղղել յանուն Պայծառափայլ Գրաֆ Դիմիտրիյ Անդրէեւիչ Տոլստոյին, որոյ հարազատ թարգմանութիւն յայտարարութեամբ յ3 նոյն ամսոյ թուահամարաւ 6, մատուցինք ի բարենկատօզութիւն անդամոց Սրբազան Սինոդի սրբոյ Էշմիածնի:

«Ողորմած Տէր.

«Կոմս Դիմիտրիյ Անդրէեւիչ.

«Ի հետեւումս դէմ՝ յանդիման բացատրութեանց ընդ «Տեառն Կառավարչապետի քաղաքական մասին Կովկասու ըստ եզելոյ ի վերոյ իմ յանձնարարութեան ի կողմանէ «Սինոդի սրբոյ Էշմիածնի միջնորդել առաջի Բարձրագոյն «Կառավարութեան սակս յետաձգելոյ ղկատարումն կանոնադրութեան Նկերեցական դպրոցացն Հայոց և համաձայն «ցանկութեան Նորին Պայծառափայլութեան, մատուցի նմին «զգրաւոր յայտարարութիւն ըստ այսմ՝ աւարկայի:

«Պարտ առանձին վարկանիմ զյայտարարութիւնն զայն «ի պատճէնի առաջի առնել ի բարետեսութիւն Ձերդ պայծառափայլութեան և ընդ նմին թոյլատրիմ՝ ինձ յուսալ, «զի, ոչ միայն իբրև այր Պետական, կոչեցեալ ի պաշտպանութիւն հայրենեաց յերեսաց վարդապետութեանց, միապէս կործանիչ համարելոց, որպէս վասն պետութեան, «նոյն և եկեղեցւոյ, այլ և որպէս անձն ուսումնական, ու «բոլոր մերձաւորապէս յայտնի է, թէ Հայաստանեայց

«եկեղեցին, երբէք ոչ արտայայտելով, ոչ ղիշխանասիրա-
«կան և ոչ զքաղաքական ձգտողութիւնս, յընթացս դա-
«քաւոր ժամանակաց սրբութեամբ և անխուսափելի կա-
«տարէր զիւրն հոգեւորական պարտաւորութիւն, — Պայծա-
«ռափայլութիւն Ձեր երբէք հաւան ոչ գտլիք ընդ միջոցս,
«որք հային ի թուլացումն հեղինակութեան եկեղեցւոյ,
«ի նեղսակրութիւն հոգեւոր Տեսչութեան ի կատարման
«պարտաւորութեանց իւրոց և ի հարկադրել զնոյն ի մօ-
«ռանօնս արկանել զպարտիս իւր առաջի եկեղեցւոյ և
«Քահանայապետական ենթադրելութեան»:

«Լայնարձակ ուսումնականութիւն Ձերդ Պայծառա-
«փայլութեան ըստ ինքրոյս այսոցիկ ազդէ յիս զհաւաս-
«տիս, զի Դուք բարեհաճ և համակրանօք ունիք բերիլ առ
«ենթադատութիւնս, դժագրեալս յիմում յայտարարու-
«թեան, չունիք երկբայիլ յանկեղծութիւնս նոցին, և ոչ
«նախապատիւ գործեսլիք զենթադրութիւնս, որք առա-
«ւել կամ նուազ չափով երկուսնալի համարին, քան զնուի-
«րական պահանջս եկեղեցւոյ և Պետութեան»:

«Ներողամիտ լերձը, Ձերդ Պայծառափայլութիւն,
«զի ես դիմեմ առ Ձեզ լիամասն պարզաբանութեան և
«ընկալարձը զհաւաստիս իւրին յարգանաց իմոց և նոյն-
«գունակ անձնօրութեան, որովք ունիմ շնորհ լինել՝
«վասն Ձերդ Պայծառափայլութեան հեղամիտ ազօթարար
«առ Աստուած»:

«Տեղեկացեալ, զի իշխան Կառավարչապետն Կովկա-
«սու զնամակաձև խնդիր իմ՝ մատուցեալ ի 19 նախանցեալ
«Յունուարի, դրութեամբ իւրով ի 31 նորին ամսոյ թուա-
«համարաւ 102 առաջի արարեալ է յենթադատութիւն
«Նախարարի լուսաւորութեան, ի 25 Յունուարի ներկայա-
«ցայ Նորին Բարձր գերազանցութեան Տեսաւ Դաւթեան
«Դիլիանով և յերկարաձիգ բանս բացատրեցի զեղանակ
«կառավարութեան հոգեւոր գալրոցաց Հայոց ընդ գերիշ-
«խան տնօրէնութեամբ Հայրապետի Հայտատանեայց եկե-
«ղեցւոյ՝ յօրէ անտի տարածմանն քրիստոնէական կրօնի
«և այսր. Նորին Բարձր գերազանցութիւն նեղեալ ի վա-

«բանս ընդ բազմօրեայ անգործադրութիւն բարձրագոյն հաստատեալ հրահանգաց ծխական դպրոցացն՝ խորհուրդ ետ չառարկել ամենեկին զյետաձգութիւն նորին, ըստ «որսւմ՝ այդպիսի խնդրարկութիւնք ամեն, տանեն զհոգեւոր վարչութիւնն ի դժուարին կացութիւնս դէմ ընդ դէմ պահանջից և հրամանաց Պետական կառավարութեանն: Ո՛չ շտացեալ բացարձակ բացասականաւ նորին «բարձր գերացանցութեան՝ կրկնեցի և երեքլինեցի նմին «զթախանձանս, չինայել յիւրմէ կողմանէ զզօրաւոր գործնականութիւնն ի կատարումն միջնորդութեան Սրբազան Սինոդիդ՝ առաւել ևս այնու պատճառաւ, զի ուսումնական տարին մերձ ի վախճան հանգրի և վերատեսուչք արքունի վարժարանաց անարգել ել և մուտս ունին յուսումնարանս մեր: Դժուարութեամբ բազմաւ յանձն էառ նորին Բարձր Գերագանցութիւն խորհրդակցել ընդ նախարարի ներքին գործոց՝ յաղագս ըստ մարթելոյն տալոյ «տեղի խնդրանացս, որպէս վասն յետաձգութեան գործադրութեան հրահանգացն ցընտրութիւն և հաստատութիւն կաթողիկոսի ազգիս, նոյնպէս և ի սակս տարածանելոյ ի վերայ մերոյ վարժարանաց զարտօնութիւնս: Ծիտական ուսումնարանաց հոգեւորականութեանն Ռուսաց: «Յետ այսոցիկ ամենայնի ի 1-ն այսր Փետրուարի ընկալեալ զհաւաստութիւնս ի գլխաւոր կառավարչէ դիւանատան իշխան Դոնդուկով—Կորսակովի, ի դեներալ Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ Շիպիլիովէ, թէ նախարար լուսաւորութեան արդէն յայտնեալ է Տեառն Կառավարչապետին Կովկասու զենթադատութիւն իւր՝ ո՛չ ի նպաստ խնդրարկութեանց Սրբազան Սինոդիդ, և թէ այդ խնդիր «ունի առաջարկել ի վերջնական լուծումն նախարարի ներքին գործոց, անժամակորոյս յ2 ամսոյս մատուցի Պայծառափայլ Կոմս Դիմիտրիյ Անդրէեւիչ Տալստոյին զծանուցագիր՝ վասն տալոյ դպրոցական գործոյն զգանկալի «ընթացս, զորոյ հարազատ օրինակն՝ հանդերձ հայկական «թարգմանութեամբ, ընդ այսմիկ շնորհ ունիմ՝ մատուցանել ի բարետեսութիւն Տեարց Ատենակալաց Դորին»:

(Շարունակելի).

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ

ՅԱՐԻՑԻՆԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ԻՐԿՈՒՏՍԿ

Ա. Յ Յ

Աղեփսանդրեան կենդրոնական տաժանակիր բանդի հայ բանճարկեալներին.

190. Թւի սեպտեմբերի 24-ի գիշերը մի չարաքառ տիկ պատկեր էր ներկայացնում այրիացած երիտասարդ հոգեւորականի կոկիկ, աղօտ լուսաւորուած, բարձր առաստաղներով ու պաղ պատերով բնակարանի սենեակներին մէկում—ննջարանում, ուր դրած էին երկու մահճակալներ 8 տարեկան որդու և հօր համար. թէի նորա միշտ էլ միասին էին քնում. Գիշերուայ ժամը երկուսին կամ երեքին քահանային ստիպել էր վերկենալ իր հոգեւոր մերձաւոր իշխանութեան խիստ հրամանը. «չուտաւ փոյթ մեկնել դէպի Իրկուտսկ», որից ոչ հեռու եօթանասուն վերստի վերայ գտնուում է Աղէքսանդրեան կենդրոնական տաժանակիրների բանտը. «հաղորդելու 16 բանտարկեալներին»:

Յիրաւի քաղցր է մի այդպիսի ճանապարհորդութիւն ու պարտականութիւն յանձն առնել բարեյաջող հանգամանքներում, բայց ... ծանր յուղմունքներից յետոյ, անցեալ քաղցր օրերի հակադրութիւնը, սիրելիների կորուստը, խառն ու տխուր յիշողութիւններ ու մտածմունքներ մոլորեցրել էին նորան և հոգու ներքին անհանգստութիւնից ման էր գալիս սենեակների մէջ՝ ինքն էլ չիմանալով, թէ քայլերը դէպի որ ճանապարհը ուղղէ. երկաթուղու կայարան, թէ նաւահանգիստ: Այս մասին էր խօսում նա իր ռուս ծեր ժամակոչի ու նրա պառաւ բարի կնոջ հետ, որոնք իրանց բարի խորհուրդներով կարծես կամենում էին երիտասարդ, բայց վաղ թառամած քահանային տանջող ու ճնշող հոգեկան տանջանքները:

փարատել. Նոյն իսկ՝ երբեմն-երբեմն յուսադրում, թէ «չը պէտք է անհանգիստ լինիք, փառք Արարչին, այս առաջի անգամը չէ, որ տանն ենք մնում՝ Վարդգէսի (8 տ. որդին) հետ»։ Բայց իսկոյն սթափուում էին, աչքի առաջ ունենալով, որ ճանապարհը շատ երկար է. Յարկցինից մինչև Իրկուտակ 6000 վ. երկաթուղով՝ 10—11 օրուայ (գիշեր և ցերեկ) ճանապարհ։

Այդ գիշեր սովորականից շատ շուտ մտանք անկողին. Վարդգէսին սլառմեցի մի քանի կըցկոտուր բաներ, որից յետոյ իրար փոխադարձ համբուրուելով՝ «գիշեր բարի» ասինք ու քուն մտանք։ Արդէն նոր էի արթնացել ու վերկացել անկողնից, մի կերպ հագնուել, առանց լուացուելու մօտեցայ մահճակալին։ Այտասութները տկամայ այտերիցս գլորուում էին։ Նա դարձեալ քնած է։ Ո՛չ։ Մօտենում եմ վերջին հայրական համբոյրս տալու, բայց փոխադարձն եմ ստանում։

—Միրճն, դեռ վաղ է այնպէս չէ։

Լաւ չէր լինիլ, որ իմանայիր, թէ Հաշտարխանից շողենաւ գալու է թէ ոչ, ինձ ազատ զգալով այս ու այն կողմն եմ շրջում. մի արկղ փակում, միւսում բռնալիքը պահում, երրորդը չը գիտեմ ինչ անել, ո՞վ գիտէ վերադառնամ, թէ ոչ, ահա մաշող մօքեր, որոնք այսպիսի լրալէներում կարծես մեխուում են մաքի մէջ և բաց չեն թողնում։ Լամպի աղօտ լոյսը, որ դուռած էր գլորոցի վերայ ննջարանում, հազիւ թէ լուսաւորում էր իր թոյլ ճառագայթներով Վարդգէսի սպիտակ գէմը։ Խեղճ ուղայ. իմ վերկենալուց յետոյ, նա էլ է արթնացել. բայց ձեւեղնում է մանկական անմեղութեամբ, թէ քնած է։ Արդե՞ծը չի մտածում, թէ ինքը մայր չունի. իր վրայ դուրացողը, հոգս տանողը, աղօթողը ու խաչակնքողը յաւիտեան չի վերադառնալու։ Չի մտածում, որ տաս տարեկան քրոջից՝ աննման Անահտից և փոքրիկ Մկրտչից բաժանուած է. էլ իրար հետ չեն խաղալու, գզգզուելու, պարելու, իրար ծեծելու։ Այժմ էլ ժամանակով, գուցէ և ընդմիջտ հօրից է բաժանուում։ Այո, նա քնած չէ. նա

նոյնպէս տանջուում է, ինչպէս իւր հայրը, որովհետեւ մենակ է մնալու դատարկ սենեակների մէջ: Խորին լռութեան մէջ յանկարծ լսում եմ նորա ձայնը՝ «Հայրիկ, դու շուտով ես գնալու, ապա ես ում հետ քնեմ, բաբուշկայի—այն: Կինը՝ որ պահապան հրեշտակի նման կանգնած էր մահճակալի մօտ ու լսելով որքի ողորմելի խօսքերը, «Ո՛չինչ, մենք իրար հետ կը քնենք, վաղը բո մահճակալը կը տեղափոխենք միւս սենեակ», վրաբերեց բարի պառաւը:

Այսպէս թէ այնպէս հասաւ վերջապէս վճռակոտն րոպէն. ժամակոյճը ներս մտնելով վերջնականապէս հարցը որոշեց: «Հաշտարխանից մէգի պատճառով հաղիւ թէ որեւիցէ ընկերութեան շոգենաւ գայ, իսկ եթէ ուշանաք, գնացքը կը թռչի»: Ժամը արդէն չորսն էր, ես ամենն ինչէի իմացել, թէ ի՞նչպէս ժամերը սլացել էին. ամեն բան պատբաստ էր. մուշտակ, վերմակ, բարձ—մարդուս անբաժան ընկերները ճանապարհորդութեան ժամանակ: Վերջին անգամ՝ մօտեցայ Վարդգէսին. թշուճու երեխայ, յուսահատ քուն է գնացել: Մեղմ հայրական վերջին համբոյս առնելով, թաթերիս վերայ անհաստատ քայլերով վիզս ճըկած, դուրս եկայ: Այս ի՞նչ անտանելի վիճակ է, անցնում էր մաքովս. ոչ ոք չկայ չորս կողմդ, ոչ հայր, ոչ մայր, ոչ քոյր ու եղբայր, ոչ կին և ոչ հասակաւոր զաւակներ և ոչ էլ մի սրտացաւ բարեկամ, որ գոնէ մէկին կարողանաս յայտնել ուր գնալդ, կամ որտիդ մաշող պատճառները:

Դրսի տեսարանը ճիշտ ներսի պատկերն էր արտայայտում: Մառախուղ ու մէգ պատել էր ողջ Յարիցին բառի բուն նշանակութեամբ. փողոցների լապտերների լուսաւորութիւնը համարեա իր աղօտ ու փլվլուն լուսի ճառագայթներով յաղթահարուած գիշերային մթութիւթիւնից կորցնում էր նշանակութիւնը: Փողոցների հոյակապ ու գեղեցիկ երկյարկանի, երբեմն եռայարկ շինութիւններ, եկեղեցիների բարձր գմբէթներ, բլրորդ, բլրորդ թաղուած էին խաւարի մէջ: Ո՛հ, որչափ ճնշող և խեղ-

գող է օգը. կարծես խաւարի հետ միացած ուզում էին իրանց թագաւորութիւնը ևս մարդկանց յիշեցնել: Հաղիւ կարելի էր փողոցները ջոկել, իսկ մարդու տեսնել ու ճանաչել անհնարին էր: Թոյլ քայլերի ձայն լսելով առանց երկմտելու՝ նոյն իսկ երկիւղից հարցրի:

«Միրօն, չը գտար»։—Ո՛չ:

—Եթէ այդպէս է խնդրիր դիշերապահին, թող օգնէ քեզ և միասին իրերը կայարան բերէք, իսկ ես ձեզ այնտեղ կըսպասեմ: Կրիայի անհաւասար քայլերով գնումեմ դէպի կայարան. երբեմն ուշքի գալով, թէ մի գուցէ նոքա անցան ու ես չը տեսայ, կամ չը լինի, թէ գնացքի ժամանակը անցնի:

Բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ արդէն ալօթարանը բոլոր աշխարհին խոստանում էր պարգեւել իր կենդանացուցիչ լոյսը: Այո, որչափ բարերար ազդեցութիւն են թողնում առաւօտեան ճառագայթները մարդու թէ հոգու և թէ մարմնու վերայ: Արդէն արևի թոյլ ճառագայթներն էլ կամաց-կամաց նոր հարսների նման՝ մէգի ու մշուշի քօղը պատռելով՝ սկսեցին համայն արարածներին կենդանութեան ողջունով հանդիպել: Մենք արդէն մօտ 30—40 վերստ անցել ենք. միայն այժմ դլխի ընկայ, որ Միրօնի հետ ամեն բան՝ փող տալ, մնաս բարով ասել, հեռագիրը իրան թողնել, այդ ամենը կատարել եմ լռելեայն. այո, այժմ թոյլ յիշեցի, որ նա ինձ սիրտ էր տալիս:

Երկաթուղու գնացքը թէև ոչ սրընթաց, բայց դարձեալ զգալի կերպով ճանապարհ էր կտրել: Միթէ Ռադգուլնայեան անցանք հարցրի ուստ ճանապարհորդին և կարծես ամօթից կարմրեցայ, չէ որ մի քանի վերոտ միայն Յարիցիների հեռու է: Մեր յետևն էին մնացել Յարիցիների հարուստ վարելահողեր, փոքրիկ ծանօթ բլուրներ, վըտակներ, տեղտեղ ոչխարի հօտեր, որոնք արածում էին ոչ հեռու կիսատաւերակ դիւղերից: Դուրսը խոնավ է. անձրև է մաղում, գնալով ձիւնի է փոխուում ու կամաց կամաց օրը ցրտում. և յերաւի մի երկու օրից յետոյ զգալի

կերպով օգը փոխուեց։ Սարեր, լեռներ, դաշտեր և երկրի ամեն մի անկիւն ծածկուած էր բնութեան միապաղաղ սաւանով—ձիւնով, չորս կողմից միայն ցուրտ ու սառը առարկաներ են։ Մերկացած ծառերը սգաւորների նման գլուխները ցրտի ու ձմրան առաջ խոնարհեցրած՝ ծանրաբեռնուած էին ոչ թէ քաղցր, անուշ, հիւթալի ու համեղ պտուղներով՝ այլ լսկ սպիտակ բամբակի քուլաներով—ձիւնով, որոնք մին—մին քամուց շարժուելով՝ գետին էին նստում։ Չմեռը իր գաժան պատկերով նոյնչափ տպաւորիչ է։ Ոչ մի տեղ կենդանութիւն չէր տեսնիլ։ Ամեն շնչաւոր առարկայ ձմրան ձեռից փախել է իր պատասպարան՝ բռնը մտել։ մենք միայն տաք վազօնների մէջ ոչինչ չէինք զգում։ Մեզ համար միեւնոյն էր, թէ ամեն մի կայարանում ուռս գեղջուկ կամ գեղջկուհին իր մանրիկների հետ ժամերով այդ սոսկալի ցրտերին սպասում է երկաթուղու գնացքին, որ ի՞նչ է ունեցածները՝ կաթ, կարագ, տապակած սագ, բագ, հաւ, եզան խաշած լեզու, խոզի միս, հաց իր տեսակներով կարողանայ ծախել, որ իր հազար ու մի ցաւերից գոնէ մի քանիսը մեղմած լինի։

Այս, 20—30 աստիճան սառնամանիքի մէջ ժամերով սպասել առաւօտեան կամ կէս գիշերին կամ երեկոյեան, կրկնում ենք շատ անտանելի է, միայն ուռս չարքաշ գեղջկուհին կարող է ամենայն համբերութեամբ տանել։ Ո՞վ գիտէ նոյն ժամին իր ագէտ մարդը ո՞ր տաք գինեւանը իրան հարբեցութեան է մատնած—գեռ լաւ, որ գնացքը իր որոշած ժամին տեղ հասնի, սա էլ հակառակի նման շատ հազուագիւտ բան է հիւսիսային երկաթուղու գծի վերայ։

Գնացքը ժամերով, օրերով այս ու այն տեղում կամ կայարանում կանգնած է, որովհետեւ ճանապարհները ձիւնով լցուել է։ մինչև մարդիկ չը գան, չը մաքրեն գնացքը իր ճանապարհը չի շարունակիլ։

Պենդայի անտառների վերջանալուց յետոյ սկսուում է Սամարի նահանգի ընդարձակ դաշտավայրերը և վեր-

ջանում է Չեխարինսկի մօտ, որտեղից գրեթէ սկիզբն է առնում Ուրալեան լեռները, իրանց հազար ու մի տեսարաններով, բարձր ու հսկայ գագաթներով, բնութիւնից յղկացրած ահռելի ժայռերով, կուստկան խիտ անտառներով:

Եթէ ձմեռային մեռելութեան մէջ այդչափ գրաւիչ ու հրապուրիչ են այս լեռներն ու անտառները, ապա ումառը կամ գարնան արևի բազմադոյն ճառագայթների տակ ով գիտէ ի՞նչ հրաշալի բնական պատկերներ են իցոյց գալիս: Ահա մի կողմում առանձնացած, կոնուսաձև մի շատ բարձր ժայռ, ծածկուած կանաչ բէրօգով: Միւս կողմից ձորն է ցածրանում, երրորդ կողմից լանջը գուրս ցցած հարեան ժայռին է խոնարհում. մի խօքով գնացքը ոլոր ու մոլոր զառիվայր ու զառիվեր ճանապարհով, երկու կողմից շրջապատուած երկիւղալի հսկայ լեռների ու ձորերի կոյտերով անվերջ անտառների միջից թռչում է: Պիտի խոտավանուել, որ ճանապարհորդները շատ էլ խաղաղ հոգով չեն նայում ահռելի ու վիթխարի բարձրութիւններին, որոնք կարծես հէնց հիմայ փուլ պիտի գան և Աստուած մի արասցէ, բաւական է մի անհասկանողի կամ մի աներևոյթ ուժի ցնցում, որը ստիպէր այդ հսկայ ժայռերից մէկնումէկին տեղից շարժել և ահա գնացքի խորտակումը անխուսափելի է: Այդպիսի մտքերով են զբաղուած մանաւանդ նոքա, որոնք առաջի անգամ են անցնում Ուրալեան լեռները, ճշմարիտ որքան նիւթական կամ ֆիզիքական ջանքեր են գործադրուել ու քանի՜ երկար տարիներ, մինչև որ մարդկութեան առաջ բացուել է մի ազատ ճանապարհ, որ միմիայն անտառներից, ժայռերից ու ձորերից է սկիզբը առնում ու այնպէս էլ վերջանում: Գրիչ և կամ՝ զօրեղ յիշողութիւն հազիւ թէ ընդունակ լինին ամեն մի հրաշալիքի ճշգրիտ նրբութիւնը թղթի վերայ արտայայտել. միայն և՛ միայն մարդ իր սեպհական աչքերով կարող է տեսնել և ապա զգալ բնութեան այս նուրբ ներդաշնակութիւնը:

Ուրալեան լեռներից յետոյ, բառի բուն հասկացո-

ղութեամբ, սկսուում են կուսական անվերջ ու անծայր խիտ անտառները: Բնութեան հետ ինչպէս յիշեցինք հաղարաւոր աշխատաւոր, տոկուն ձեռներ ամրաներով կըռուել են, որով կարողացել են կտրատելով անտառի միջից մի գիծ տանել: Օրերով ու գիշերներով վագօնների փչացած օդի մէջ անցկացնել ի՞նչ ասել կուզէ, որ շատ տաղտկալի է և միանգամայն ձանձրալի: Բայց Սիբիրեան երկաթուղու գծի վերայ այդ ամենը զգալի չէ, քանի որ զանազան տեսարանների փոփոխումը իւրաքանչիւր մի քանի Ժամից, մարդու հոգին կարծես թոյլ չէ տալիս ճնշուելու: Ահա Օբ և կամ Իրտիշ գետերի վերայ ձգուած լայն, երկար ու հիմնական ամուր երկաթեայ կամ չուգունէ կամուրջները, որոց վերայից գնացքը շատ դանդաղ է գնում: Նախ կամուրջը չը փչացնելու համար, երկրորդ միջոց տալով ամեն մի հետաքրքրուող ճանապարհորդի լաւ ուշադրութեամբ նայելու ու զարմանալու: Այսպէս գնում ենք օրերը համարելով, թէ վերջապէս, երբ պէտք է մեր ջարդուած մարմնուն հանգիստ պարգևել, Ահա և մի փոքրիկ գետ — դա ներքին Անգարան է, Իրկուտսկ մանուկ կարապետը, որը գնալով աւելի լայնացնում է գաշտը, որովհետեւ ակին ենք մօտենում:

Ահա և իսկական Անգարան *), պարզ, ջինջ, հասարակ աչքով կարելի է տակի առարկաները ջսկել: Զուրը ամենաառողջարար, բայց շատ պաղ է, այնպէս որ մի անգամից մի բաժակ հաղիւ թէ կարելի լինի խմել:

Վերջապէս հոկտեմբերի 8-ին առաւօտեան Իրկուտսկի՝ հայ մարդու հիւրանոցում ինձ դարձնած տեսայ, Յուրտ, խոնաւ, անմաքուր սենեակը իր դարչելի օդով ինձ վերին աստիճանի նեղացնում էր. 12—13 օր առանց շորեր հանելու, կօշիկներով, ու հաղար ու մի անյարմարութիւններ

*) Սկիզբն է առնում Բայկալ լճից և թափուում է կամ միանում Ենիսէյի հետ 1560 վերստ երկարութեամբ: Չնայելով սրընթացութեան ու կատաղի լինելուն նաւագնաց է: Վտակներն են Իրկուր, Կիտա, Բելոն ևայլն: Սա ներքին Անգարայի մասն է: См Все-рос. словарь толкователь. 91 стр. 1893. изд. А. А. Каспарина.

կրեւոց, վագօնների մէջ մի քանի գիշերներ չարչարուելուց յետոյ՝ վերջին գիշերն էլ այդպէս անհանգիստ լինել, միանգամայն վրդովեցուցիչ էր:

Բայց ինչ կարող էի անել. չարչարուելով համբերել, ժամը ինն էր երբ մօտս մտան մի քանի պարոններ. արդէն լսած էին, որ հայ քահանան եկել է: Պ. Կամսար Տէր Գալստեանցը մի պատուաւոր ներկայացարդ, ինձ իր մօտ հրաւիրեց և մինչև Իրկուտակից մեկնելու օրը (մնացի 15 օր.) հիւրասիրուեցայ յարգելի կնոջից և իրանից. շնորհակալութիւն: Ճանապարհի երկարութիւնից յիշաւի չափազանց յոգնած էի, թէպէտև շատ էլ անսովորներից չէի. բայց և այնպէս որոշեցի երկու օր հանգստանալ, բաղնիս գնալ, մաքրուել ու ապա երրորդ օրը ներկայանալ պ. նահանգապետին: Այդպէս էլ եղաւ. պ. նահանգապետն*) իմ այցետուրը սպասուորի ձեռքով ընդունելուց յետոյ՝ ինձ ներս հրաւիրեց. սիրալիր ընդունելութիւն, համեստ վարմունք, ակամայ ստիպում է խոստովանուիլ, որ օտարը հայ հոգևորականութեան աւելի պատկաւանքով է վերաբերում: Զեական թղթերի ընթերցումից յետոյ՝ ինձ վկայագիր տուին Աղէսանդրեան կենդրոնական բանտը ազատ մուտք ունենալու համար: Մի գրութիւն էլ գլուղական տանուտէրին, որպէս զի վերջինս օրէնքով նախատեսանուած միջոցները ինձ չը զլանայ ցոյց տալուց:

Դարձեալ ճանապարհ գնալ, այն էլ առաջի անգամ անծանօթ և անմարդաբնակ ու երկիւղալի տեղերով. դորա համար լաւ համարեցի իմ հետ ընկերացնել ծերունի Խաչատուրին, որի հետ ծանօթացել էինք գնացքում, և որը գնալու էր Խարբին. բայց տեսնելով իմ խեղճ դրութիւնը և մանաւանդ յանկուծիւն ունենալով բանտարկեալներին տեսնել, կամաւոր, իւր ծախքով ընկերացաւ:

Սպասում ենք գնացքի մեկնելուն. տուտակներ վեր-

*) Օր առաջ պ. նահանգապետին իմ մասին Աստրախանի հայոց կօնսիստորիան իմաց էր տուել:

ցրել ենք, բայց դեռ կէս ժամ կայ, կայարանում կեանքը վաղուց է եռում. հարիւրաւոր ճանապարհորդներին շատերը գնացքին են սպասում, շատերը շօգենաւի, որը սպասում է Բայկալ *) լճի վերայ: Կայարանը լճին է կըպած: Գնացքը մեկնեց, մենք կրկին յետ ենք գալիս. իջանք երկրորդ կայարանը «Ուսսուլիան», որտեղից շարունակելու ենք մեր ճանապարհը դէպի Ալէքսանդրեան կենդրոնական տաժանակիրների բանտը **): Պ. Խաչատուրի հետ յարմար դատեցենք կայարանից մինչև համանուն գիւղը «Ուսսուլիա» սահնակ վարձել: Բարեբաղդաբար գիւղը կայարանից միայն մի քանի վերտ էր հեռու. և արդէն ժամն էլ չորսն էր, գիւղացի կառապանը հարցերով իր համար պարզեց, որ ես քահանայ եմ և գնում եմ բանտարկեալներին հաղորդելու. դուրս համար ինքը սկսեց ճանապարհներ ցոյց տալ և ուղիղ գիւղական տանուտէրի դռան առջև սահնակը կանգնեցրեց ու մեզ առաջնորդեց «նաչալնիկի», գիւղի կառավարչի առանձնատնեակը: Ծանօթացայ, իսկոյն դէպքից օգտուելով՝ ցոյց տուի պ. նահանգապետի հրամանը, որի կարգաւուց յետոյ նոյնքան համեստութեամբ ու քաղաքավարութեամբ սկսեց ինձ բացատրել ու համոզել, թէ «օրը տարաժամ է, ճանապարհը երկիւղալի և մանաւանդ գիշերով, սաստիկ ցրտով պէտք է անցնել ամայի անտառների միջով, խորհուրդ տուեց և մինչև անգամ ստիպեց, որ մնանք գիշերենք»:

Յայտնելով իմ խորին շնորհակալութիւնը, ծերուկ Խաչատուրի հետ ցտեսութիւն ասինք ու դուրս եկանք:

*) Բայկալ լիճը կամ Սուրբ ծովը՝ յայնկոյս Բայկալի և Իրկուտսկի սահման բաժանողն է: Բայկալով վերջանում է Իրկուտսկ նահանգի սահմանը: Բայկալի լայնութիւնը 50—80 վ.-ից աւելի է. իսկ երկարութիւնը 600 վ.: Ընդհանրապէս խորութիւնը ինչպէս ենթադրում են 700 ֆուտ է, իսկ ամենախոր տեղը կը հասնի 7000-ի: Բայկալ է թափուում Վերին Անգարան, Բարկուշին և Սելէնկա, իսկ սկիզբն է առնում Ներքին Անգարան:

**) Բանտի ընդարձակ նկարագրութիւնը կարդալ մեր յօդուածը «Մշակ» լրագրի 1902 թ. հոկտեմբերի համարներից մէկում:

մեղ ծառան տարաւ գիւղի կառավարչի տրամադրութեան տակ եղած խրճիթը—տաք, փոքր ու մաքուր, Երանի թէ մեր հայ գիւղացիներն էլ այդպէս շինէին իրանց խրճիթները: Փոքրիկ երկու երեք սենեակներ, մեծ վառարանը —կտու լաւ է անուանել փուռը տան մէջ յարմարացրած, որը թէ գիւղացու սենեակները տաք կը պահէ, թէ կերակուրներ կը պատրաստէ և թէ մեծ խնայողութիւն անելուց զատ՝ բոլորովին ծխից կազառէ: Այն ինչ մեր խեղճ գիւղացին ձմեռ, գարուն, աշուն ծխի մէջ է խեղդօտում: Այո, ուստի գիւղացին հայ ռանչպարից շատ բարձր է. իր արիւնջան կիներ բառի բուն նշանակութեամբ տան սիւնն է: Իսկոյն մեղ համար բերլին ինքնաեռ, գարա հետ էլ մի քանի ձու, կաթ և սև հաց: Ընթրիքը վերջացնելուց յետոյ պատրաստուեցանք քնելու: Ես փաթաթուեցայ պ. Ղազարեաններից վերցրած հաստ մուշտակով. պ. Խն էլ իր վերարկուով. ապա մէջքը վառարանին դէմ տալով՝ իրար «գիշեր բարի» ասեցինք: Այո, շատ հանդիտ քնանք. յագնած, մրտած իսկոյն քուն գնացինք. աչքերս բաց արինք և լինչ, արդէն ժամը 8-ն է և երեք ձիանի սահնակը իր կառապանով մեղ էր սպասում:

Մենք պատրաստուելու ոչինչ չունէինք մի կապոց՝ որը արդէն պատրաստ էր՝ ճանապարհ ընկանք: Դեռ նոր էինք գիւղի սահմանից դուրս եկել, արդէն սկսուեց անտառը, որի մի կողմում գիւղից ոչ շատ հեռու գործում էր լուցկիի գործարանը:

Սահնակը մերթ ուղիղ, մերթ ծուռ ու մուռ կամ դէս ու դէն ընկնելով սահում է. ոչ թռչնի, ոչ գաղանի, ոչ վայրենի կենդանիների և ոչ էլ մարդկանց հոտն ու հետքն էր երևում. ամեն կողմ՝ տիրում էր կատարեալ մեռելային լռութիւն. միայն սուրհանդակի սահնակի զանգակի ձայնն էր զողանջում և կարծես մեղ հոգի ու սիրտ էր տալիս: Յատուկ հիւսիսային երկրներին, կատաղի քամին էլ բորենու նման բերանը բաց արած անդադար հափչում է ու փչում ու սպիտակ ծառերից ձիւնի քուլաները փաթիլ-փաթիլ թափ տալով՝ ճանապարհորդներին ալրակո-

լոր էր դարձնում, հէնց ասեա ալրի շտեմարանից նոր
գուրս գալած լինիս։ Այո, ցուրտ է և չը տեսնուած
ցուրտ, մրսում ենք ու կուչ եկած շարունակում մեր ճա-
նապարհը։ Մի քանի վերստ գնալուց յետոյ կառապանը
ձիերը կանգնեցրեց մի փոքրիկ գետակի—վտակի ափին.
սա Անգարայի ամենափոքր ճիւղն է եղել, կառապանի
գոռում—գոչումը, զիլ ու սուր ձայնը հազիւ հազ լսելի
եղաւ միւս ափում խորճիթի մէջ եղած պաշապաններին.
և ո՞վ գիտէ գուցէ պատահմամբ փոքրիկ լուսամուտից
նկատեցին, որ գուրս եկան. մեզ պէտք է այն կողմը
անցկայենք. այս էլ մի ուրիշ պատիժ. քսան բոպէի չափ
սառած վայտի նման սպասելուց յետոյ՝ թիավարելով
մեզ մօտեցրին մի լաստ։

Երեք չորս հոգի մեծ եռանդով քանդեցին ձիերը,
սահնակը ձեռներով տեղաւորեցրին լաստի վերայ, քաշե-
ցին և ձիերին. մենք էլ խօմ ինքներս մի տեղ կուչ ե-
կանք ջուրն ընկած հաւերի նման. տասն արշին լայնու-
թիւն ունեցող վտակը հազիւ կէս ժամում անցանք օրօր-
ուելով։ Կրկին ձիերը լծելուց յետոյ շարունակեցինք մեր
ճանապարհը։ Յրտի զօւրից կարծես թէ ամենքս էլ աշ-
խուժի էինք ուզում գալ, բայց իզուր։ Դարձեալ ան-
տառներ, նորից փոքրիկ բլրակներ ու մանրիկ ձորակներ,
որոնց միջից մեր սահնակը հպարտ, փորձուած ու սովոր
կառապանի ձեռքի տակ իր ձիերով թռչում էր։ Փառք
քեզ բնութիւն, որ քո մէջ բովանդակում ես ամեն բան
ու խղճալով անսովոր խղճուկ ճանապարհորդներին շտա-
պեցար քո գոյութիւնը ցոյց տալ, դու զօրեղ ես ու վեհ,
անհասկանալի, անխմանալի, որ նոյն բոպէին վհատած-
ներին ուղարկեցիր քո կենդանացուցիչ արեւը։

—Այս ի՞նչ հրաշալի պատկերներ ու տեսարաններ
բացուեցան մեր առաջ պ. ծերուկ Խաչատուր, որը քիթի
տակին մեղմիկ մրմնջում էր. «Աստծու ողորմութեան մեռ-
նիմ, նա իր ստեղծածին չի կորցնի, միայն մենք չենք ու-
զում հաւատալ»։

Ձմեռն էլ իր տեսարաններով կախարդիչ է. յիշաւի

կարծես արեւի ճառագայթների տակ անշունչ առարկաներն էլ սկսեցին բնութիւնը փառաբանել ու օրհնել, նոյն իսկ քրտնած կենդանիներն էլ մեծ ցանկութեամբ էին քաշում սահնակը, իսկ մեր չարքաշ կառապանը մորթեայ մաշուած ձեռնոցները մի կողմ ձգելով՝ իր հոտած ծխախոտից գլանակ էր ծխում: Ծառեր, սարեր, անտառներ, ձորեր ու արեւ կարծես յարախութիւններից իրար էին ողջունում, որպէս բնութեան մէջ ապրող անբաժանելի, ու մէկը միւսին լրացնող ու ներգաշնակութիւն պահող ընկերներ:

Կամաց կամաց կենդանութիւն է աչքի ընկնում. ասել է, գիւղին ենք մօտեցել:

«Տէր հայր, այդ է Աղէքսանդրեան գիւղը—տեսնո՞ւմ էք, մտրակով ցոյց է տալիս մեր կառապանը»: Յիրաւի արդէն երևում են տախտակից շինած խրճիթներ, լաւ քարէ տներ, լայն բակերով ու պարտէզներով. փողոցները կանոնաւոր և ուղիղ, մեր աչքի առաջն է և շուկան իր մի քանի աննախանձելի մանրավաճառների խանութներով, ահա և գիւղական եկեղեցին, ծխական դպրոցը կից եկեղեցուն, ահա և նամակատունը. 10—15 րոպէի չափ մեր սահնակը դնում էր երկու ձորի միջով: Հեռուից ձորի միջում, չրջապատած սարերով երևում է մի սրբատաշ հոյակապ եկեղեցի իր մի քանի բարձր գմբէթներով ու մի քանի երկյարկանի շինութիւններ. սա արդէն բանտի եկեղեցին է իր հիւանդանոցով, հիւրատնով, ընդարձակ բանտով, կառավարչական տներով ու հաստատութիւններով: Սահնակը կանգնեց եկեղեցու հէնց դէմ՝ ու դէմ, աղիւսեայ շինած մի ընդարձակ շինութեան առաջ: Ինչո՞ւ կանգնեցանք հարցրի կառապանին. «Այստեղ էք իջնելու, Տէր հայր»: Իսկոյն դուրս եկան երկու սպասաւոր, քաղաքավարի ողջունելուց յետոյ ինձ վայր իջացրին, կալիդօրի միջով առաջնորդեցին մի գեղեցիկ, փոքրիկ, լաւ ու մաքուր կահաւորուած տաք սենեակ ծերուկ Խաչատուրի հետ: Կապոցը ներս բերելուց յետոյ՝ վերջացրինք կառապանի հաշիւը ու ապա սկսեցինք լուսցուել, մեզ

համար դեռ տուտուտ էր, որովհետեւ սովորականի համաձայն քնից զարթնելիս լուացուած չէինք:

«Սա ի՞նչ շինութիւն է», հարցրեց պ. Խաչատուրը մեր մօտ կանգնած ռուս ու լէհ սպասաւորներին, որոնք կարծես, թէ ուղում էին մի բան հարցնել, բայց միանգամից չէին վստահանում:

— Սա շինուած է յատուկ ձեզ պէս պաշտօնական և զինուորական անձանց համար, ու կոմայ կամոց վստահութիւն ստանալով՝ ինձանից խնդրեցին անցագիր—գըլ—խաղիր: «Ներեցէք, Տէր հայր, չը նայելով, որ մենք արտօրականներ ենք՝ քաշուում էլ ենք ձեզ պէսներից վկայագիր պահանջել, բայց կարգը այդպէս է»:

Իսկոյն յանձնեցինք պ. նահանգապետի թուղթը, որը տարան կառավարչի գրասենեակը: Վերադառնալիս ինձ յայանեցին, որ գլխաւոր կառավարիչը այնտեղ չէ. բայց հիմայ օգնականը կը դայ:

Մի քանի րոպէից յետոյ մօտս եկաւ բանտի գլխաւոր կառավարչի ստորին ծառայողը և յայտնեց, «թէ պ. օգնականը կէս ժամից յետոյ կը գնայ բանտ և դուք էլ հրամէք այնտեղ»: Մինչ այս, մինչ այն մենք բաւական մաքրուել էինք, տաքացել և թէյի հետ էլ նախաճաշիկ արել. պ. օգնականը ինքն էր բարհաճել մօտս գալ և մի քանի րոպէ դէսից ու դէնից խօսելուց յետոյ՝ ինձ հրաւիրեց բանտ. հետո էր պ. Խաչատուրը:

Արդէն ինձանից առաջ կարգադրել էին, որ հայ բանտարկեալներին միաթիւ հաւաքեն, որով հնարաւորութիւն տուած եղան ինձ ընդունելու: Մեզ շրջապատեցին բանտի ծառայողները, որոնք կարեկցաբար էին վերաբերուում: Նոյն րոպէին լացը՝ արտասուքի, տխրութիւնը՝ ուրախութեան հետ խառնուած, ազդեցին և շրջապատող ծառաներին: Ինձ հազիւ հազ զօպելով, սկսեցի հետները խօսել մօտ մի ժամ, որից յետոյ պ. օգնականը իր հետ առած՝ ինձ տարաւ բարձրացրեց վերի յարկը, ցոյց տուեց մի առ մի զանազան ազգութեանց բաժանմունքները, իւրաքանչիւր բաժանմունք մեզ պատկերացնում է մի ընդար-

ձակ ու լայն դահլիճ. պատերի երկարութիւններով շինուած են թախտեր, իսկ մէջտեղը ազատ միջանցք. բանտարկեալների ննջարանը, սեղանատունը, առանձնասենեակը այդ դահլիճն է: Ընդհանրապէս գեղեցիկ, չոր, երկյարկանի լուսաւոր շինութիւն է բանտը, ինչպէս առաջինը ընդարձակ սենեակներից և մի երկայն ընդհանուր լուսաւոր կալիդօրից՝ որի ընդհանուր մուտքը միշտ էլ փակ է:

Բանտարկեալների դահլիճները կամ ընդարձակ բաժանմունքներ այսպէս են տեղաւորուած՝ պարսիկները, թուրքերը, սարտերը, մի խօսքով մահմետականները միասին են ապրում. իսկ հայերը, ռուսները, լէհերը, վրացիք միասին: Բայց ինչպէս երևում է շատ սիրով ու համերաշխ: Այդ սենեակներից մէկը յատկացրած էր դպրոցի*) համար իր դպրոցական պարագաներով: Ման ենք դալիս ամեն մի անկիւն տեսնելու. ինձ չըջապատած եմ տեսնում միշտ հայերով. հանդիպող այլազգի անձանցով բանտարկեալն էլ խորին յարգանքով գլուխ է տալիս: Որովհետեւ բանտային քահանան բացակայ էր և սրովհետեւ հնարաւորութիւն չկար եկեղեցու դուռը բանալ, ինչպէս շատ տեղերում բաց են անում, դորա համար էլ հէնց այդտեղ էլ սրոշուեց, որ դպրոցում երեկոյեան ժամասացութիւն անենք, յետոյ խօստովանուին և այլն: Պ. օգնականը հայ բանտարկեալներին և ինձ պատուած լինելու համար, հրամայեց մինչև երեկոյ սեղանները, նստարանները, գրատուխտակները, աւելորդ իրերը դուրս հանեն, լուան ու մաքրեն, և այդպէս դպրոցում երեկոյեան ժամասացութիւն արինք պ. Խաչատուրի և իրանց մէջ եղած տիրացուների օգնութեամբ: Միւս առաւօտ կրկին ժամասացութիւն արինք, խոստո-

*) Ես եղել եմ պաշտօնով (քահանայ ժամանակ) Յարիյինի, Սարաաովի, Սամարի, Տամբովի բանտերում. վերջինս մի հրաշալի շինութիւն է. բոլոր բանտը լուսաւորուում է էլէքտրական լուսով. ամեն մի բանտի մօտ անպատճառ կայ դպրոց և եկեղեցի. բանտերը ունին և դրադարաններ. ինձ յաջողուելու էր Սարաաովում հայերի բաժինն էլ տեսնալ. շատ աշխատեցայ, բայց դժբաղդաւար հիւանդութեան պատճառով հեռացայ և զօրծը մնաց կէս կատար:

վանուածներին հաղորդեցի: Եկաւ և մնաք բարովի սըր-
տաշարժ ժամը, բայց ի՞նչպէս բաժանուէի, սրտաճմլիկ էր
այդ տեսարանը, բանտարկեալները չէին ուզում՝ փեշերս
բաց թողնել, ամեն կողմից հարցեր էին տալիս: Ստիպ-
ուած էի սլ, օգնականից կրկին ու կրկին ներողութիւն
խնդրել, որ իրան անհասկանալի լեզուով դուցէ ձանձ-
րութիւն եւք պատճառում:

— «Կաղաչեմ, Տէր հայր, մի նեղուիք»: Յետոյ շարու-
նակեց. «Ճիշտ է, անծանօթ լեզուով էք խօսում, բայց հաս-
կանալի է, որ ս. Աւետարանի հոգին, միտքն էք քարո-
զում, յորդորում ու խրատում: Երէկ դուք խօսեցիք, քա-
րոզ տուիք. ես ուրախութեամբ մինչև վերջը լսեցի, ինձ
յետոյ թարգմանեցին. ես շատ գոհ մնացի, շատ և շատ
ցանկալի էր, որ դուք մեզ մօտ ապրէիք, որով հնարաւո-
րութիւն կունենայիք միշտ խրատել, սրպէս մի բարի և
գլխաւատ հայր. չէ որ մեր բոլորի ցանկութիւնն ու նը-
պատակն է նոցա ուղղել: Ի հարկէ տէրութեան և մարդ-
կութեան շահերը, կենցաղավարութիւնը մեզանից պա-
հանջում են, որ տշխատենք սոցա շուտ ուղղել. դուք
ինքներդ արդէն տեսաք, որ ունինք դպրոց, եկեղեցի,
թատրոն, գրադարան, երաժշտական խումբ և մի զար-
մանաք, որ այդ պարօններից են կաղմուած, և այստեղ
բոլորն էլ աքսորուածներ են»:

Բանտի մաքրութիւնը օրինակելի էր, բոլոր բաժան-
մունքների գոները բաց, ամեն մի բաժանմունքի հետ յա-
րաբերութիւն պահելը միշտ ազատ: Դիտմամբ են ազատ
թողնում, որ անկարգութիւնները յաճախ չը կրկնուին և
սա մի բարի կապ է բանտարկեալների ու կառավարիչ-
ների մէջ: Սա մի փոխադարձ սիրոյ և յարգանքի նշան
է, որի շնորհիւ բանտարկեալները կառավարիչների կար-
գերն ու հրամանները առանց այլևայլութեան յանձն են
առնում՝ կատարելու. ուրիշ խօսքով միայն այս կերպով
բանտային կեանքը խաղաղ է անցնում: Միայն մի բան
շատ վատ տպաւորութիւն է թողնում՝ մարդու վերայ-
գեղեցիկ հիւրատան օնեցեակների և նոյն իսկ թատրոնի

դահլիճի պատերից կախ են արած աքսորուածների խմբովին նկարուած լուսանկարները՝ գլուխները գերծած, ձեռները և ոտները շղթայուած. այժ, եկուորի վերայ շատ վատ է ազդում: Համանուն գիւղը հիմնել են հէնց իրանք ազատուած աքսորուածները, որը գնալով ընդարձակուում է:

Հետեւեալ օրը յայտնելով իմ խորին շնորհակալութիւնը, վերադարձանք պ. Խաչատուրի հետ Իրկուտսկ, որին իբրև Սիբիրիայի կենդրոնական նահանգական քաղաք, արժէ մի թողուցիկ հայեացք ձգել:

Քաղաքը մեծ է և բռնում է ընդարձակ տարածութիւն. տեղ-տեղ դաշտավայրի՝ տեղ-տեղ սարերի լանջերին ընկած. ունի 40,000 բնակիչ, բաղկացած զանազան ազգութիւններից: Վերջին տարիներում ահագին թուով Ռուսաստանի խորքերից ռուս ժողովուրդ է գաղթում, որի համար գանձարանից մեծ գումար է բաց թողնուում իւրաքանչիւր տարի, և որի գումարը հարկւր հաղարների է համնում: Քաղաքը ունի գեղեցիկ շինութիւններ, ճարտարապետական ճաշակով կառուցուած գեղեցիկ եկեղեցիներ, մանաւանդ գրանիտի քարից շինուած հոյակապ դմբէթաձև Մայր եկեղեցին, որից ոչ հեռու յաղթական դռան մօտ կանգնեցրած է Աղէքսանդր Գ.-ի արձանը ի նշան Իրկուտսկ մտնելուն. կան բաւական կրթական հաստատութիւններ՝ նոյն իսկ օրիորդաց համար ինստիտուտ. առ հասարակ բոլոր շինութիւնները, մանաւանդ վարչական տները երկ կամ եռայարկ են, կառուցուած աղիւսից. բայց մեծամասնութիւնը փայտեայ տներ են: Նշանաւոր է Իրկուտսկի բաղանիսը, որ ամեն մի ճանապարհորդի ուշադրութիւնն է գրաւում. ներսը սպիտակ մարմառից շինած, մաքուր ու անմահական ջուր, վաննաներով, տուշերով, իսկ հանուելու ու հագնուելու տեղը առանձին վարագոյներով է բաժանուում. ունի առանձին զարգարուած դահլիճ. սեղանների վերայ ամեն տեսակ լրագրներով: Որպէս զի յաճախորդները չը ձանձրանան, կամ հանգստանան լուսցուելուց յետոյ, եւ այդ ամենը արժէ միայն 30 կոպէկ:

Փողոցները լայն, կանոնաւոր, տեղ-տեղ երկու կողմից տախտակներով սալադաշտակած անցորդների համար: Աչքի են ընկնում գլխաւոր, մեծ ու նշանաւոր փողոցները, գիշերները լուսաւորուում են էլէքտրական լուսով:

Անգարան, որ իր (ներքին մասը) սկիզբն է առնում Բայկալ լճից, քաղաքը երկու մասի է բաժանում. հենց մօտովն էլ անցնում է երկաթուղու գիծը գետի հոսանքին զուգընթաց գծով: Երկու քաղաքամասերը միանում են իրար հետ փայտեայ շարժական կամուրջով՝ շինուած կամ ամրացրած են խոշոր լաստերի վերայ:

Ձմեռը գետը սառչում է. կամուրջը վերցնում են: Կառապանները ամեն անգամ կամուրջից անց ու դարձ անելիս՝ վճարում են որոշ տուրք, կամուրջի կարկառելու, վերանորոգութեան ծախքերի համար. կամուրջի երկու ծայրերում շինուած են պահնոցներ, ուր գիշեր և ցերեկ պահապանները հսկում են ու փող ստանում, տալով անցնելու տոմս, որ միւս կողմից ազատ մուտք ունենայ. այդպէս և հակառակ կողմից եկողների համար. հետիոտները ոչինչ չեն վճարում:

Անգարան իր ջրի պարզութեամբ, քաղցր համով չեմ կարծում, որ ամեն ճանապարհորդի վերայ ուշադրութիւն չհրաւիրէ. ձկների լող տալը մինչև անգամ պարզ աչքով տեսնուում է, չնայելով որ բաւականին խոր է: Գետի վերայ կատարուում է փոքրիկ նաւագնացութիւն:

Երևանեան նահանգի՝ օրինակ Ապարանի մաքուր ու առողջարար ջրերը, Խրիմի՝ Բաղչիսարայի սառնորակ աղբիւրներն ու վտակները, Բեստարաբիայի նահանգի, Անդրկասպեան երկրի, Վոլգայի շրջակայ քաղաքների և ոչ մէկի ջուրը սորա հետ չի կարելի համեմատել: Ազդաբընակութիւնը օգտուում է այս անարատ, մաքուր, առողջարար ջրից, որը ամառն էլ նայնքան պարզ է. ամեն ճանապարհորդ վերադարձին գտնէ մի շիշ ջուր կը վերցնէ հետը: Դեռ ջրանցք չկայ, Բնիկ ժողովրդի հետքը քիչ է երեւում. տիրապետող տարրը ռուսներն են. ապա հրէաները, Կաղանի կամ Ղաղանի թաթարները, մանր մօնր ազգե-

րից աչքի են ընկնում վրացիներ, հայեր, յոյներ, գերմանացիներ, լէհացիներ թէև շատ աննշան, բայց ունին եկեղեցի:

Ռուսները պարապում են կամ իրանց մէջ են կենդրոնացրել ապակիի, կաշու, երկաթի և նոյնանման իրեղէնների վաճառականութիւնը, ինչպէս և մանուֆակտուրան՝ շորեղէնը:

Հրէաները—ընդհանրապէս ոսկու, արծաթի, ժամացոյցի, մասամբ և պատրաստի շորերի առևտուրը. իսկ թաթարները բազմապիսի և բազմագոյն կենդանիների մորթիներով, պատրաստի թանգազին մուշտակներով, գորգերով, կապերտներով: Հայերը՝ մեզ այստեղ յիշեցնում են Արշակաւանի պատմութիւնը. որ գիւղից, որ երկրի ծայրից կամենում էք, կարող էք այստեղ հայեր գտնել, Հարուստ հայ վաճառականներ չկան և չէր էլ կարող լինել. և եթէ այսօր մի օրելիցէ կերպով ապրում են, այդ պէտք է վերագրել իրանց ճարպիկութեանը. պարապում են օղի, գինի վաճառելով, ինչպէս և վրացիք. ունին փոքրիկ բաղկալի խանութներ, վրացիք առ հասարակ պահում են հիւրանոցներ, ճաշարաններ և այլն:

Կեանքը շատ էլ թանգ չէ, և եթէ հետզհետէ մըթերքների գները զգալի կերպով բարձրանում են՝ դուրս պատճառը նախ արտահանութիւնն է. արտահանում են մեծ քանակութեամբ իւղ, միս ևլն., երկրորդ Ռուսաստանի պարբերական գաղթականութիւնը, զգալի կերպով բնակիչների թիւը շատացնում է և ապրուստի կարիքների գները քչութեան պատճառով բարձրացնում:

Մասնաւորելով մեր խօսքը հայերի մասին՝ կասենք 50—80 հոգի կը լինին. կամաւոր եկուորների թիւը շատ քիչ է. մեծ մասամբ աքսորականներ են, որոնք իրանց նշանակուած ժամանակը վերջացնելուց յետոյ 12, 20 տարուայ ընթացքում՝ բնականաբար ընտելանալով կլիմային, նիստ ու կացին, տեղի հանգամանքներին և մանաւանդ երիտասարդական ուժերը կորցրած լինելով ևս՝ գիտէ մի ուսու կնոջ հետ էլ կապուած, այլ ևս աւելորդ են համարում վերադառնալ իրենց հայրենիք: Ընտանիքներով

շատ քիչ հայեր կան, նոյն իսկ մատներով կարելի է համարել, բնական էր, որ տարիների ընթացքում հայ աբորեալները այլասեռութիւն առանց կանանց, առանց ընտանեկան կեանքի։ Այդ երեւում է և նորանից, որ տարի էր անցել և այդ մի տարում մէկ մկրտութիւն կար անելու։

Հայերը խեղճ են, այս մի բուն, անմխիթար մարդիկ կամենում են իրանց համար եկեղեցի ունենալ իրանց մշտական քահանայով, այդ տեսակէտից Սիբիրիայի հայերը երախտապարտ են հանգուցեալ հեռատես, խոշոր հոգևորական մարդուն—իրանց թեմական առաջնորդ Արիստակէս արքեպիսկոպոս Սեդրակեանին, որը տքնում էր ամեն տեսակ, որպէս զի այնտեղի հայերը հոգեպէս մխիթարուած չլինին։ Գնալ 16 հոգու հաղորդելու՝ առաջնորդի կամ թեմի վերայ նստել է մօտ 150 ր. և այդ է պատճառը, որ այսօր այդպիսի ծախքերից ազատ լինելու համար և մշտական քահանայից զուրկ չը լինելու պատճառով, այնտեղի հայերը պահում են իրանց քահանան, որը գնում է մինչև Սախալին։ Մինչև անգամ նոքա քաղաքից մօտ 500 քառակուսի սաժէն հող պահանջեցին եկեղեցու շինութեան համար, խնդիրը պ. Ալեքսանդր Խոսրովեանի շնորհիւ և ժողովի որոշման համաձայն ես ներկայացրի պ. քաղաքագլխին։ Նա խոստացաւ անպատճառ հայերին օգնել, բայց մինչև այսօր դոնէ լրագրութեան միջոցով չը յայտնուեցաւ, թէ գործը ի՞նչ գրութեան մէջ է։

Բայկալ լճի ափում 70 վերստ հեռու՝ կայ Կուլտուգ գիւղը, այնտեղ ևս կան հայեր, դէպքից օգտուելով ինձ տարան մի մկրտութիւն կատարելու, և ի՞նչ, խեղճի երկու որդին մկրտել էր ռուս քահանան, իսկ երրորդը հայահա քեզ, խղճալի դրութիւն։ Այդ թուականին էր, որ Շուրջ-Բայկալեան երկաթուղու գիծն էին պատրաստում, որը արդէն պատրաստ է դէպի Մանժուրա գնալու համար։

Մենք իր ժամանակին Սրբազան առաջնորդին մեր համեստ կարծիքը յայտնեցինք այսպէս, այդտեղի հա-

մար հարկաւոր է ոչ թէ մի քահանայ, այլ երկու
գիտնական, լեզունք գիտցող, ուսեալ վարդապետ—աւ
ռաքեալներ. մինը վեց ամիս ժամանակով՝ հովուե-
լու է իրկուտակի և շրջակայ հայերին մինչև Պետրոս-
պաւլոսի. իսկ միւսը մինչի Սախալին, Ճապոնիա և այս-
պէս փոփոխական. եկեղեցին ու քահանան որոշ չափով
այն տեղերի հայերի համար միակ մխիթարութիւնը կը
լինի և կապը իրենց ազգի հետ*):

Երեմիա վրդ. Սահապանեց

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Մ Ա Յ Ր Ն ՈՒ ՈՐ Գ Ի Ն

Սուլում է քամին դաշտերի միջով,
Սրտադող ծառերն ողբում են կամաց,
Երկիրը ծածկուած է ձիւնի հաստ շերտով:
Կապոյտ երկինքը սև սուք է մտած:

Ու սառած գետի ցից ժայռոտ ափին,
Գիւղի մի ծայրում մի խարխուլ տնակ,
Ըստուերների մէջ թաղուած բնաւին,
Կանգնած նայում է թագուն ու մենակ:

Ու ներսը՝ դողդոջ ճրագի լուսով՝
Լուսաւորում է մի դէմք սպրանած.
Աչքերը կիսաբաց, ու մարած յուսով
Նայում է մանկան՝ կրծքին մահացած:

*) Արտատպելու կամ օգտուելու իրաւունքը վերապահուած է:
Հ. Շուտով լոյս կը տեսնի առանձին գրքոյկով. Ե. վ. Ս.

Ու դռան ճեղքից անլուռ ու ջղոտ
Սուլում է քամին զայրոյթով լեցուած,
Ու ճրագի բոցն դողդոջ ու աղօտ
Դողում է՝ կարծես վախից սարսափած:

Կարծես ասում է այդ վախով մեղմիկ
«Հանգիր տառապող, ինչպէս քո փոքրիկն»:
«Էլ չարժէ ապրել քանի մաքուր սէր,
«Մարդկանց սրտերում չէ իշխող ու տէր»:

«Էլ չարժէ ապրել, քանի մամոնան
«Աշխարհի սանձը իւր ձեռքում ժողուած
«Դարձել է երկիրն արեան մի սվկեան»:
«Ու ինքն է այժմ գերիշխող Աստուած»:

«Հողը հիւրասէր իւր կրծքով փափուկ
«Քեզ կը տայ հանգիստ, վշտերիդ վախճան,
«Այնտեղ էլ չկայ այս կեանքը անձուկ,
«Գնա՛ ու հանգիր այն տեղ յաւիտեան»:

Սուլում է քամին դռան ճեղքերով:
Դողում է լոյսը աղօտ ճրագին,
Մեռնում է մայրն էլ լի խոր ցաւերով
Իւր մեռած որդուն պինդ սեղմած կրծքին:

Ա. Գ.

Դեկտեմբերի 22-ին 1904 թ.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՀԵՏՔՈՎ

ՍԻՐՈՅ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ.

ԳԼ. Ա.

Վիրջինիա Պեջը երկու լացող աղջիկներին հարևան սենեակը տարաւ. Հռաքելը մի քիչ ջուր խմեց ու շուտով հանդարտուեց, իսկ մինչև հագու խորքը յուզուած թշուառ աղջիկը շարունակում էր լալ, և որքան Վերջինիան ու Հռաքելը մխիթարում ու փայփայում էին նրան, այնքան աւելի ու աւելի էր յուզւում ու հեկեկում.

— Թողէք ինձ ... ես վատ, ես զգուելի ... Մի կպէք ինձ: Դուք մաքուր էք: Ես ձեզ կը կեղտոտեմ: Դուք չգիտէք, թէ ես ինչ տեսակ ճահճի մէջ եմ ընկղմուած: Չէ որ ես ընկած ...

— Մոռացէք այդ ամենը, — մխիթարում էր նրան Վիրջինիան, չոյելով նրա մաղերը: — Դուք ոչ զգուելի էք և ոչ էլ ընկած. դուք մի խեղճ ու թշուառ աղջիկ էք, երեսի վրայ ձգուած ու անօգնական մի երեխայ:

— Ոչ, — հեծկտում էր խեղճ աղջիկը, — ես փչացած եմ: Մենք բոլորս այստեղ՝ Ուզիդ Անկիւնում նման ենք բորոտներին, Ինքներս փտում ենք և ուրիշներին վարակում:

— Այդ կանցնի: Յաւին կարելի է դարձան անել, — հանգստացնում էր նրան Հռաքելը: — Փրկիչը բժշկում էր բորոտներին ևս: Նա նոյն իսկ մեռելներին յարութիւն էր տալիս: Ոչ միայն մարմնով մեռածներին, ինչպէս օրինակ Ղազարոսին, Յայրոսի աղջկան, այլ և հագով մեռածներին: Յիշեցէք մեղաւոր կնոջը փարիսեցի Սիմոնի տանը, մաքսաւոր Զաքէոսին, աշակողմեան աւաղակին խաչի վրայ: Բժիշկներն ասում են, թէ երբէք չպէտք է յուսահատուել հիւանդի անկողնու մօտ: Ով դիտէ, թէ ինչ կենսական

ոյժեր են թաքնուած մարդու կազմուածքի մէջ: Կարծում էք թէ մահը անխուսափելի է, և յանկարծ կատարուում է մի հրաշք, ճգնաժամը անցնում է անվտանգ, և մահուան դատապարտուած հիւանդը առողջանում է: Նոյնն է նաև հոգով հիւանդները կամ, ինչպէս դուք ձեզ անուանեցիք, բարոյական բարոտների նկատմամբ: Մենք հէնց նրա համար ենք դալիս այստեղ, որ հաւատում ենք, թէ մարդկային հոգին այնպիսի զօրութիւն անի, որ կարող է նոյն իսկ ճահճի յատակից վեր բարձրացնել ընկածին: Գլխաւորն այն է, թէ արդեօք անկեղծօրէն ուղճւում էք դուրս գալ այդ տղմից, որի մէջ կամայ—ակամայ խրուել էք:

Այո, ուղւում եմ, վաղուց է որ ուղւում եմ, բայց ուժերս չեն ներուժ: Քանի քանի անգամ ինձ համար անտանելի է դարձել իմ կեանքի տիղմը, փորձել եմ դուրս գալ նրա միջից և սակայն, որպէս թոյլ ստրեբուով հիւանդը սայթաքող ճանապարհի վրայ, նորից վայր եմ ընկել ու աւելի խորը իջել:

—Մենք ձեզ կօղնենք: Մենք կը բռնենք ձեր ձեռքերից և ճահճից հանելով՝ հաստատուն ճանապարհի վրայ կը դնենք ձեզ,—ասում էր Վիրջինիան:

—Ասացէք, դուք այստեղ՝ «Ուղիղ Անկիւնում» որի է ազգական ունիք: Ո՞րտեղ էք բնակուում և ի՞նչ է ձեր անունը:

—Իմ անունն է Աննա Կրաս: Ես բոլորովին մենակ եմ: Հօրս չեմ յիշում, իսկ մայրս մեռել է վեց տարի առաջ: Մայրս սատիկ խմում էր. նրան գտել էին փողոցում մեռած դրութեան մէջ:

Վիրջինիան շարունակում էր շոյել նրա գլուխը, իսկ հապէտքով քնքշաբար դրկեց նրան ու պինդ համբուրեց ճակատը:

Հազիւ հանդարտուած Աննա Կրասը կրկին սկսեց հեկեկալ, սակայն այս անգամ ոչ թէ վշտի ու յուսահատութեան արցունքներ էին, այլ քնքոյշ սիրոյ պատճառած խաղաղ ուրախութեան:

—Այժմ ի՞նչ պէտք է անել,—հարցրեց հապէտքով Վիր-

ջինիային։—Աննային այստեղ՝ «Ուղիղ Անկիւնում» չի կարելի թողնել։

«Ուղիղ Անկիւն» խօսքի վրայ Աննան ցնցուեց և երեսնայի պէս մեկնելով ձեռքերը, աղերսանքով ասաց.

—Այո, այստեղ չի կարելի, այստեղ սոսկալի է. Տարէք ինձ այստեղից։

—Մի վախենա՛ք, սիրելիս,—հանգստացրեց նրան Վիրջինիան.—ես առ այժմ ձեզ կը տանեմ ինձ մօտ, իսկ յետոյ կը տեսնենք։

Չսպասելով ժողովի վերջին՝ ազջիւնները ճանապարհընկան դէպի տուն։ Ճանապարհին Աննան ու Վիրջինիան ոչ մի խօսք չփոխանակեցին։ Նրանք խորասուզուած էին իրենց մտքերի մէջ։ Աննային այնպէս էր թուում, որ բոլոր անցած դարձածը առաջօր մի երևոյթ էր և ոչ թէ իրականութիւն։ Նա վախենում էր, որ իրեն պատահած փոփոխութիւնը շատ կարճատեւ լինի, կրկին երեսի վրայ թողնուի ու նախկին տղմի մէջ խորասուզուի։

Վիրջինիան ևս լուռ էր։ Նա մտածում էր տատի հետ ունենալիք խօսակցութեան մասին։ Անշուշտ տատը լսել անդամ չի ուզենալու Աննա Կրօսի մասին։ Նա պէտք է վրդովուի, տաքանայ և պահանջէ բերած ազջկան անմիջապէս հեռացնել տանից։ Ի՞նչ պէտք է անէր։ Աննա Կրօսին անօգնական թողնել չի կարելի։ Իսկ հակառակ տատի կամքին պահել նրան տանը նոյնպէս չի կարելի։

Մէկին բարեք անելով, չպէտք է վշտացնել մի ուրիշին,—մտածում էր Վիրջինիան։—Բարի դորձը պէտք է միանգամայն հեռու լինի վիշտ, վիրաւորանք ու զայրոյթ պատճառելուց։ Եւ յերաւի, մէկին քնքշաբար դրկելով ու կրծքիս սեղմելով, ի՞նչ իրաւունքով պէտք է մի ուրիշին կոպտութեամբ դէն հրեմ ինձնից։ Միթէ ես պարտաւոր չեմ հաւատարմապէս բարի և հեղ լինելու դէպի ամեն ոք, լինի դա բարի թէ չար, քնքոյշ թէ կոպիտ։

Հէնց այս Աննա Կրօսը, որին ես իմ հովանաւորութեան տակ եմ առել, հօ մի սուրբ չէ, բայց և այնպէս ես նրան չեմ հայհոյում, չեմ յանդիմանում, այլ փաղաք-

շանքով, սիրով աշխատում եմ բարոյապէս բարձրացնել ու մաքրել նրան: Ինչո՞ւ նոյն եղանակով չվարուեմ նաև տառիս հետ:

Ուստի և, վճռեց Վիրջինիան, քան թէ վիճեմ տառիս հետ ու մեղադրեմ նրան տնարգարութեան ու խստութեան մէջ, աւելի լաւ է, աշխատեմ սիրով դրդել նրան, որ խղճայ թշուառ Աննային ու պատուարէ նրան:

Այս որոշմամբ Վիրջինիան Աննա Կրօսի հետ տուն հասաւ: Տատը կանգնած էր պատուհանի առաջ և նայում էր դէպի փողոց:

Վիրջինիան դեռ չէր հանուել, երբ նրան տառի մօտ կանչեցին:

— Այդ ո՞ւմ հետ ես եկել, — խստութեամբ հարցրեց տատը Վիրջինիային, հէնց որ նա ներս մտաւ: — Հետդ ո՞ւմ ես բերել:

— Դա Աննա Կրօսն է, մի աղջիկ ...

— Ես անունը չեմ հարցնում, — ընդհատեց տատը. — Ինչ համար մէկ է Կրօս են անուանում դրան թէ Բրօս: Աստ խնդրեմ, ճիշտեղից բերիր դրան: Լաւ աղջիկ ես գըտել: Էլ պակաս տեղ չունի, լաւ ընկերուհի ես գտել բեզ համար: Ի՞նչպէս դու չամաչեցիր՝ նրա հետ միասին կառք նստել: Դու մեզ ամենքիս կը խայտառակես:

— Համբերիր, սիրելի տառի, — հեղուրութեամբ ասաց Վիրջինիան, համբուրելով նրա ձեռքը: — Նա իմ ընկերուհին չէ, այլ մի խեղճ ողորմելի աղջիկ է, որին պէտք է օգնել: Նա միանգամայն արժանի է կարեկցութեան. նրան տրտրել են, սոսի տակ են տուել մարդիկ: Ես կարծում եմ, որ երբ մէկը գոթախտութեան մէջ է ու տանջուում է, չպէտք է մտածել, թէ նա ի՞նչ է, այլ թէ ի՞նչ պէս պէտք է օգնել նրան:

— Բայց ի՞նչու դու նրան հետդ բերիր քաղաքի միջով: Ի՞նչու դու չասացիր նրան, որ յետոյ գայ, եթէ անպատճառ ուզում էիր, որ նա այստեղ լինի: Ի՞նչ կը մտածեն քո մասին մեր ծանօթները, սրտնք կարող են տեսած լինել քեզ այդ աղջկայ հետ միասին: Այս ի՞նչ

խայտառակութիւն է:

— Ի՞նչ խայտառակութեան բան կայ այստեղ, սիրելի տատի, — հարցրեց նորից Վիրջինիան, շոյելով տատի ձեռքերը: — Երևակայիր, ձմեռը սաստիկ ցրտին սահնակով անցնում ես մենակ և քաղաքից դուրս պատահում ես ձիւնի վրայ ընկած մի հարբած գիւղացու կամ հէնց թէկուզ այս Աննա Կրօսին: Չէ որ դու չես թողնիլ, որ նա սառչի. չես ասիլ, «ես յետոյ մարդ կուղարկեմ նրա յետեից»: Դու նրան կը վերցնես քեզ հետ, կը հրամայես քշել դէպի տուն, որտեղ կարելի կը լինի նրան տաքացնել և քեզ չի վրդովիլ այն միտքը, թէ ինչ կը մտածեն ճանապարհին պատահաբար քեզ հանդիպող ծանօթներդ: Նոյնն է և Աննա Կրօսի դէպքը: Երկար տարիների հոգևոր թմրութիւնից յետոյ խեղճ աղջկայ մէջ անսպասելի կերպով դարձել է գիտակցութիւնը, բորբոքուել է աստուածային, քստ երևութին, հանգած կայծը: Այսպիսի դէպքում դանդաղել, գործը յետաձգել չի կարելի. վտանգաւոր է արթնացած խեղճը նոյն իսկ մի քանի ժամով մենակ թողնել: Թոյլ բռնկումը առանց օգնութեան մնալով կարող է հանդչել: Պէտք է շտապել բարի գործով օգնութեան հասնել: Իսկ այն որ ասում ես թէ ամօթ է, ես կարծում եմ, որ ամօթը ոչ թէ մի այդպիսի աղջկայ հետ կառքով զնալն է, այլ ընկածի մօտից, առանց նրան օգնութեան ձեռք մեկնելու, անուշադիր անցնելը: Ես հաւատացած եմ, որ դու ինքդ քեզ ու քեզ դատելով, կը համաձայնես, որ ես պարտաւոր էի բերելու խեղճ աղջկան մեզ մօտ:

— Ի՞նչպէս, — զայրացած ասաց տատը. — նա ... Այդ Կրօսը ... Այստեղ ... Մեր տանը ապրի՞, Խելքդ հօ չես կորցրել:

— Լաւ, այստեղ սարսափելի ինչ բան կայ, իմ բարի տատի, — հանդատացնում էր նրան Վիրջինիան: — Ինչո՞ւ այդպէս վախեցար:

— Ինչո՞ւ տուն բերել դրան, ասած ինձ խնդրեմ, — շարունակում էր զայրացած տատը: — Մի՞թէ քաղաքում

քիչ ապաստարաններ, աստուածահաճոյ հիմնարկութիւններ կան, որտեղ կարելի էր տեղաւորել նրան մինչև ուղղութիւնը: Ուղղում ես օգնել նրան: Փոք տուր նրան, տեղաւորիր ապաստարանում, բայց այստեղ պահելը ի՞նչ միտք ունի. ինչի՞ համար են այդ ծայրայեղութիւնները: Ի՞նչ ընկերութիւն պէտք է անի նա քեզ, ի՞նչ պէտք է սովորես նրանից:

— Սովորելու շատ բան կայ նրանից, — մտածկոտ լըրջութեամբ ասաց Վիրջինիան: — Ամենից առաջ կարող եմ սովորել թէ ինչպէս պէտք է սիրել մարդուն, կարեկցել ընկերին ոչ թէ միայն խօսքով, այլ և գործով: Մենք բուլբուլ, տատի, այդ նկատմամբ շատ տգէտ ենք: Աստուծոյ են, ով ծովով չէ ճանապարհորդել, նա իսկական երկիրը չի գտնել, նա ի սրտէ Աստուծուն չի աղօթել: Ես կարծում եմ, նոյնքան ուղիղ կը լինի ասել, թէ ով ի մօտոյ մարդկային վիշտ ու տանջանք չի տեսել, նա դէպի մարդը՝ իսկական կարեկցութիւն, կենդանի սէր ունենալ չի կարող: Օրինակ, հէնց իմ մէջ ի՞նչ սէր կայ դէպի մարդիկ: Ուրիշների հետ միասին ես ևս խոստացայ Քրիստոսի հետքով գնալու, իմ անձն ու միջոյները Աստուծոյ գործին նուիրելու, այն ինչ, չգիտեմ նոյն իսկ, թէ այդ ինչպէս պէտք է անել: Ահա քանի ժամանակ է տանջուում եմ, մտածում եմ ու մտմտում և մի բանի հասնել չեմ կարողանում. բայց չէ՞ որ, տատի, այսպէս տանջուում եմ ոչ թէ մենակ ես, այլ ինձ նման հարիւրաւոր, հազարաւոր աղջիկներ: Մի՞թէ բոլոր աղջիկներին էլ հաւասարապէս զբաղեցնում ու կատարեալ գոհացումն են պատճառում սովորական այցելութիւնները, ընդունելութիւններն ու երեկոյթները, Կան և կենդանի հոգիներ, նրանք տառապում են կուշտ կեանքի դատարկութիւնից, կենդանի գործի են տենչում, սակայն թէ ինչպէս պէտք է գործի ձեռնարկեն՝ չգիտեն: Մենք, հարուստ ու բարձր դասակարգի աղջիկներս, կարծես ապրում ենք մի ինչ որ բարձրութեան վրայ կախարդուած գղեակում, որտեղից մարդկանց մեծամասնութեան սովորական կեանքը երևում է

միմիայն շատ ազօտ կերպով և ուր հասնում է ներքեից մի շատ խուլ աղմուկ ու հեծեծանք: Իսկ ո՞վ է հեծում և ինչո՞ւ... Ո՞ւմ պէտք է օգնել և ինչո՞վ, անյայտ է մեզ: Մարդկային տանջանքի, ծայրայեղ աղքատութեան, հոգեւոր թմրութեան ու յուսահատութեան գիրքը մեզ շատ քիչ է ծանօթ: Մենք նման ենք ջերմոցում բուսած ծաղկի, պաշտպանուած եղանակի խտութիւններից. միմիայն լսելով գիտենք, ինչ է ձիւնը, երաշտը, կարկուտն ու ցուրտը...

— Իմ սիրելի տատի,— Վերջինիան գրկեց իւր տատին ու գլուխը դրեց նրա կրծքին,— ինչդու՞մ եմ, մի խանգարիր ինձ: Թոյլ տուր ինձ, որ իջնեմ իմ հարստութեան ու անհոգութեան բարձրութիւնից դէպի մարդկային տանջանքի ու վշտի հովիտը և լսեմ նրանց հեծեծանքը, թող որ Աննա Կրոսը մի առ. ժամանակ մեր տանը մնայ: Մեր փողոքանքներով, բարի ու խելացի խօսքերով մենք կը ջերմացնենք նորա հոգին, իսկ նա մեզ կը պատմէ թշուառների կեանքի պատմութիւնը, ցոյց կը տայ թէ ինչ միջոցով իմ կարողութեան ու դիրքի մի աղջիկ կարող է օգտակար լինել այդպիսիների համար:

Վերջինիայի խօսքերը հանգստացուցիչ կերպով ազդեցին իւր տատի վրայ: Նրա բարկութիւնը իջաւ և ըսկսեց խօսել մեղմ կերպով, սակայն նա դարձեալ չէր կարողանում հաշտուել այն մտքի հետ, թէ մի որեք Աննա Կրոս պիտի տպրի իրենց հետ միասին միեւնոյն յարկի առկա:

— Այդ բոլորը լաւ է, սիրելի աղջիկս,— ասաց տատը,— բայց ես այնու ամենայնիւ լաւ չեմ հասկանում, թէ դու ինչո՞ւ ես ուզում, որ քո Աննան անպատճառ մեզ հետ ապրի: Ինձ թում է, որ այդ աւելորդ է: Ուզո՞ւմ ես իմանալ, թէ ինչպէս են ապրում մարդիկ այնտեղ՝ վշտի հովտում, հարց ու փորձ արա՛ Աննային, իմացիր նրա կարիքները, օգնիր նրան և ապա ճանապարհ դիր գնայ: Վերջապէս, իրաւունք տուր նրան՝ կարիքը ստիպած ժամանակ՝ ամենայն վստահութեամբ քեզ գիմելու: Այսչափը

կարծեմ, բաւական է, չէ՞:

— Ո՛չ, տանի ջան, դա դեռ շատ քիչ է: Դու շարունակ խօսում ես դրամական օգնութեան մասին, այն ինչ այստեղ փողի խնդիր չէ:

Ի՞նչ բան է փողը: Տպած թղթի, սակու կամ արծաթի մի կտոր, որի միջոցով կարելի է լցնել դատարկ ստամոքսը, ծածկել մերկութիւնը, բժշկել այս կամ այն հիւանդութիւնը, բայց երբ հիւանդ է մարդու հոգին, երբ սիրան է մօրմոքսուում ու խիղճը ճնշուում, այն ժամանակ դրամով օգնել չի կարելի: Այդ դէպքում սիրող հոգի է պէտք, ոչ թէ դրամով լի քսակ, այլ սիրով լի սիրտ:

Երբ մեղաւոր կինը փարիսեցի Սիմոնի տանը Քրիստոսի ոտների մօտ ծունկ չոքած հեկեկում էր և արտասուքով լուանում նորա ոտները, միթէ դրամով պէտք էր հանգստացնել նրան, միթէ դրամական օգնութիւն էր պէտք նրան: Նոյնն է այժմ և մեր խեղճ Աննա Կրօսը: Նրա հոգին ու սիրտը այժմ սիրով ու կարեկցութեամբ լի մեծ խնամքի են կարօտ, որ ոչ մի դրամով ձեռք բերել չի կարելի:

Պէտք է նրան բարձրացնել իւր իսկ աչքում, զօրացնել նորա թոյլ կամբը, մաքրել նորա բարոյական տիղմը: Իսկ այդ կարող է անել միմիայն անձնուրաց սէրը դէպի մերձաւորը, և ոչ թէ վարձկան ծառայողի նոյն իսկ եռանդագին ջանքը: Ես կարծում եմ, որ առ հասարակ մեր արած բարեգործութիւնները պէտք է կադուած լինին կարեկցութեան ու հոգատար սրտի հետ և ոչ թէ միայն դրամական զոհողութեան հետ:

Իսկ այժմ բարեգործութեան մասնակցում է գլխաւորապէս դրամը և ոչ թէ մարդը: Հարիւրներ ու հազարներ են նուիրուում, բարեգործական հաստատոթիւններ են հիմնուում, կանոնադրութիւն է մշակուում, ծառայողների խումբ է կազմուում, որ իբրի վարձկանայում է իւր գործին փող աշխատելու տեսակէտով, այնպէս որ բարեգործութեան մէջ, եթէ ոչ բոլորովին, դէթ մեծ մա-

սով բացակայում է քրիստոնէական սէրն ու կենդանի հոգին:

Մեր սովորական բարեգործութիւնը, ուղիղն ասած, ոչ թէ սիրոյ գործ է, այլ գրամի, որն իբրեւ փրկանք է տրուում առաջնի փոխարէն: Թշուառին, խեղճին ու աղքատին ջերմ կարեկցութիւն ցոյց տալ, նրա վիճակը թեթեւացնել, վիշտը ուրախութեան փոխել, նրանց համար գթութեան եղբայր կամ քոյր լինել, այս ամենը սիրոյ մեծ պաշար է պահանջում: Աւելի հեշտ է մի քանի ուրբալի, հարկւրներ և նոյն իսկ հաղարներ տալ՝ կարողութեան համեմատ:

Եւ բանից դուրս է գալիս, որ մենք բարեգործութիւն ենք անում ոչ թէ սրտի առատութիւնից, այլ գըրպանի: Այդ պատճառով էլ մեր բարեգործութիւնն այնքան պաղ է, ձանձրալի ու ապարդիւն: Բարեգործութեան համար միլիոններ են ծախսուում, այն ինչ թէ բարեգործների և թէ բարերարեալների մէջ մի կաթիլ անգամ սէր չի աւելանում: Առաջինները տալիս են անսիրտ կերպով, վերջինները ընդունում են առանց զգացուելու: Չկայ կենդանի զգացմունքի կայծ, որ մարդու սրտումն է տրծարծւում և ուրիշների մէջ համապատասխան հուր բորբոքում և որը կարող է միշտ միլիոններ գտնել, բայց ինքը ոչ մի գրամով չի ձեռք բերում:

— Դու երեւի ձանձրացար իմ շատախօսութիւնից, սիրելի տատի,— ընդհատեց ինքն իրան Վիրջինիան:— Դու, նոյն իսկ, կը զարմանաս երեւի, թէ քո յիմար թոռը սրտեղից է այսպիսի մտքեր հաւաքել: Դիտե՛ս ինչ է, վերջին երկու երեք շաբաթուայ ընթացքում՝ ես շատ եմ մտածել ու խորհել և այժմ իմ մէջ կարծես մի հրաբուխ է եռում ու դուրս ժայթքել ուղում, մտքերս տալիսովրայ են լինում: Նոյն իսկ անցեալը ավստոս է գալիս: Ամեն մէկիս մէջ որքան բարի սողմեր կան և մենք որքան քիչ ենք աճեցնում: Այսքան տարի ապրել եմ և որքան քիչ եմ մտածել լուրջ խնդիրների մասին: Օգնիր ինձ դէթ այժմ կենդանի գործի կաշեւել, թո՛ղ տուր, որպէս սկիզբն,

գէթ այս թշուառին մի անկիւն տալու թէ իմ սրտում և թէ մեր տանը։ Նա այդ երկուսին էլ մեծ կարիք ունի։ Ճշմարիտ եմ ասում, տատի, որ գրանից մեր տունը ոչինչ չի կորցնում, այլ միայն շահում է։

Վիկտոր Հիւգոյի մի վէպում պատմուած է, թէ ինչպէս քրիստոնէական բարութեամբ օժտուած մի եպիսկոպոս իւր նոր պաշտօնատեղին զնալով՝ իւր ընդարձակ ապարանքի կողքին մի հասարակ ու ցածրիկ շինութիւն է տեսնում։

Ի՞նչ բանի է ծառայում այս փոքրիկ տունը.—հարցնում է նա պատահողներին։

—Հիւանդանոց է, սրբազան։

—Ինչո՞ւ է այդպէս փոքր. ձեր մէջ հիւանդներ չ'իջ են լինում։

—Ո՛չ, ընդհակառակը շատ շատ են, սակայն քաղաքը միջոց չունի հիւանդանոցը ընդարձակելու, ուստի և հիւանդները ակամայ իրար վրայ են կուտակուում։

—Ինչո՞ւ պէտք է նրանք կուտակուին մի փոքրիկ տան մէջ, մինչ նրա կողքին մի այնպիսի ընդարձակ շինութիւն կայ, որտեղ պէտք է ապրեմ մենակ ես։ Տեղաւորեցէք նրանց իմ տան դատարկ մասերում, թող նրանք լայնարձակ տեղ ունենան։

—Բայց, սրբազան, ձեր տունը որոշ նպատակի է յատկացրած։ Վայել չէ, որ ձեր տունը հիւանդանոցի փոխարկուի։

Մի վախենաք, տեղափոխեցէք հիւանդներին,—վերջացրեց եպիսկոպոսը։—Իմ տան արժանիքը միմիայն կը բարձրանայ, երբ նա կը ծառայի ոչ թէ միայն ինձ՝ Բրիստոսի անարժան ծառայիս, այլև աւետարանական կենդանի սիրոյ գործին։

—Մենք էլ, տատի, պէտք է վախենանք մեր տան արժանիքի համար, պատուաբեկով Աննա Կրոսին և, յետոյ գուցէ, նրա նման մի քանիսին ևս։

Տառը երկար ժամանակ լուռ էր, յետոյ բռնեց Վիկ-

ջինիայի ձեռքն ու համբուրեց, մինչև նա կը կարողանար յետ քաշել:

— Հոգիս, ներիր ինձ, յիմար պառաւիս: Քրիստոսի հետքով ընթանալու ձեր արած խոստումը ես մի անհեթեթ բան էի համարում: Այժմ ես հասկացայ դուրս նշանակութիւնը, ըմբռնեցի, թէ որքան բարձր մի ձեռք տուան է ... Աստուած իմ, որքան կոպիտ ենք մենք ու ետական: Ի՞նչպէս մենք ամենքս բթացած ենք հոգով: Ի՞նչպէս մեռած են մեր բարի զգացմունքները: Թող Աստուած քեզ օգնէ: Արն, ինչպէս սիրտդ թելադրում է քեզ և տայ Աստուած, որ դուք երիտասարդներդ հնեւրից աւելի լաւ կարգաւորէք ձեր կեանքը:

Թոռն ու տատը ուրախ սրտով բաժանուեցին իրարից ու իրենց սենեակները քաշուեցան:

Մինչ Վիրջինիան խօսում էր տատի հետ, Աննա Կըրօսը, իրեն պատասպարողի կարգադրութեան համաձայն, լուացուեցաւ ու հագաւ նրա առանին հագուստը: Այդպէս մաքրուելուց ու շորերը հագնելուց յետոյ նա մի բարետեսիլ ու համեստ ազնիկ էր դարձել: Նախկին թըշուառ վիճակի հետքն անգամ չկար նրա վրայ: Աչքերը փայլում էին մեզմ ուրախութեամբ, շրթունքների վրայ խաղում էր երանական ժպիտը: Նա իրան վանդակից ազատուած թռչնի պէս էր զգում: Նրան այնպէս էր թուում, որ երկար ժամանակ նստած է եղել բանտում, մութ գետնի տակ՝ իսկ այժմ՝ յանկարծ ազատուելով բանտից՝ լոյս աշխարհ է դուրս եկել: Երբեմն էլ նրան թուում էր, նոյն իսկ, թէ երազի մէջ է տեսնում այդ բոլորը, ուստի և վեր էր կենում, ման էր գալիս, հայելու մէջ էր նայում և երեխայի պէս շփոթուած հարցնում էր.

— Մի՞թէ այս ես եմ, Աննա Կրօս:

— Այո, այդ դուք էք, Աննա Կրօսը, — ասաց Վիրջինիան ներս մտնելով: Լաւ էք զգում ձեզ, չէ:

Վիրջինիան նայում էր նրա վրայ, ինչպէս մայրը՝ իւր մանկան. հրճուում էր մանկական ուրախութեամբ և ըզգում էր, որ ինքն էլ նրանից պակաս չէր ուրախացել:

Աննան բռնեց Վիրջինիայի ձեռքը և ուղեց համբուրել, սակայն Վիրջինիան գրկեց նրան ու նստեցրեց իւր կողքին դիւանու վրայ։

Աննան չփոթուելով ու քաշուելով պատմեց նրան իւր ամբողջ անցեալը։ Այդ մի թէև սովորական, բայց սոսկալի պատմութիւն էր, որի նմանը կրկնուում է ամեն օր։ Վիրջինիան երբեմն ընդհատում էր նրան։

—Այդ սարսափելի է ... Անկարելի է ... Ի՞նչպէս են թոյլ տալիս։ Այլ ևս համբերել չի կարելի։ Պէտք է մի բան անել ... Բայց ի՞նչ և ի՞նչպէս։

Աննայի պատմութեան Վիրջինիան հասկացաւ, որ մեծ քաղաքները ջրապտոյտի նման պտտեցնում ու խեղդում են երիտասարդ ու որբ աղջիկներին։ Կատարեալ անփորձութիւնը, միայնակութիւնը, պատանեկութեան յատուկ զուարճութեանց և ուրախութեանց ծարաւը և ամեն մի քայլափոխում պատահած մշտական դայթակղութիւններն օրհասական կերպով դէպի կորուստ են տանում աղջիկներին։

—Զարմանալի բան է,—մտածում էր Վիրջինիան,—այգիները ցանկով պատում են, որ անասուններից ոտնակոխ չլինին, չփչանան. փողոցների վրայ տնկած մատաղ ծառերին կից նեցուկ փայտեր են դնում պաշտպանութեան համար, ցանկով պատում են և հէնց նոյն փողոցներում առանց որևէ հոգացողութեան և պաշտպանութեան են թողնում հարիւրաւոր ու հազարաւոր ջահիլ, ճկուն, մատաղ հոգիներ։ Ի՞նչպէս է, որ չեն մտածում՝ պաշտպանելու նրանց օտնակոխ լինելուց ... Երբ ջրապտոյտը արդէն ներս է քաշել իւր զոհին, այլ ևս հընար չկայ ազատելու։ Պէտք է նախապէս միջոցներ ձեռք առնել։ Քաղաքների բոլոր բազմամարդ թաղերում պէտք է այնպիսի հաստատութիւններ հիմնել, որտեղ մաքուր, բայց ջահիլ ու անփորձ աղջիկները կարողանային նեցուկ ու պաշտպանութիւն գտնել կեանքի այլևայլ փորձութիւններից ու դայթակղութիւններից։

—Ասացէք, Աննա, — հարցրեց Վիրջինիան։ — Մի՞թէ

ձեր՝ մենակութեան ժամանակի ընթացքում «Ուղիղ Անկիւնում» դուք երբէք չէք հանդիպել մի բարի հոգու, որ ձեզ պատասպարէր, տաքացնէր, սրտագին խօսքով ամրապնդէր:

Աննան մտածմունքի մէջ ընկաւ.

—Ո՛չ ... բայց ներողութիւն, միտս եկաւ. կեանքիս առանձնապէս ծանր րոպէներին մի երկու անգամ դնացել եմ քոյր Վարվառէի մօտ, նա միշտ սիրով էր ընդունում ինձ: Նրա մօտ ես ինձ լաւ էի զգում և իմ վարած վտտ կեանքը զգուելի էր դառնում ինձ համար:

—Ո՞վ է այդ քոյր Վարվառէն, — հետաքրքրութեամբ հարցրեց Վիրջինիան:

—Դա մի սուրբ կին է: Նա շատ հեռու տեղից է, օտար երկրից, Ահա երրորդ տարին է, որ նա ապրում է «Ուղիղ Անկիւնում»: Քաղաքի բոլորովին ծայրում, համարեա թէ դաշտի մէջ, նա մի տուն է կառուցիլ և այնտեղ պատասպարում է անտուն անտէր աղքատներին: Նրա մօտ են դնում ամեն տեսակ երեխաներ և հասակաւորներ, տղամարդիկ և կանայք, թափառաշրջիկներ, աղքատներ և հացի կարօտ բանուորներ: Նա, որքան կարողանում է, կերակրում է նրանց, լուանում, մաքրում ու կաշկատում է նրանց շորերը. խի որ դիւստսրն է, ամենքին էլ սիրով է վերաբերւում, ոչ ոքին ճանապարհ չի դնում առանց մի քաղցր խօսքի:

«Ահա պէտքական անձնաւորութիւն», մտածեց իւր մէջ Վիրջինիան:

Դժբախտաբար Աննան շատ բան չգիտէր քոյր Վարվառէի մասին, ուստի և Վիրջինիան վճռեց հետեւեալ օրն անձամբ դնալ ու մանրամասնօրէն տեղեկանալ քոյր Վարվառէի և «Ուղիղ Անկիւնում» վարած նրա կեանքի մասին:

Ռուս. թարգմ. Մամբրէ վարդապետ.

(Շարունակելի)

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

ԿՐԾՆԻ ԵՒ ԿՐԾՆԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԷՍԻԹԻԻՆԸ

Հոս Տրեօլի.

III. ՆՈՐԱԳՈԾՆ ԳԼԽԱԽՈՐ ՍԻՍՏԵՄՆԵՐԸ.

Այս բոլոր գիտական նախադրեալներն և միջոցներն հանդէպ ներկայ աշխարհը նորագոյն բնական գիտութիւններին և քննական պատմագիտութեան միջոցով ստեղծել է մի նոր հիմունք գիտական մտածողութեան համար, որը թէև հին գիտութեան հետ շատ կողմերից կապուած է, բայց էլի բոլորովին նոր հիմնաւորումն է յառաջ բերել ոչ միայն փիլիսոփայութեան համար ընդհանրապէս, այլ նաև կրօնի գիտութեան համար: Այդ պատճառով էլ կարեոր է, և կրօնի գիտութեան հասկացողութեան ու զարգացման համար անհրաժեշտ է, բնորոշել այն ժէ. դարուց սկսած հանդէս եկած գլխաւոր սխառեմները, որոնք հիմնուած են նոր աշխարհայեացքի վրայ: Ամենից առաջ յիշելի են այստեղ մեծ մետաֆիզիք փիլիսոփաների Աստուծոյ գաղափարը նոր ի նորոյ հիմնաւորելու և կազմակերպելու փորձերը, որոնց մէջ այդ Աստուծոյ գաղափարը փոքր ի շատէ նոյնանում է քրիստոնէական յայտնութեան հետ, մանաւանդ վերջինիս ուղիղ ըմբռնելու դէպքում (Դեկարտ, Սպինոզա, Մալբրանշ, Լայբնից): Ապա այն ձգտումը, որ աշխատում էր բազմատեսակ դաւանութիւնների միջից հոգեբանական վերլուծութեան շնորհիւ ամեն կրօնի համար ընդհանուր ճշմարտութեան ուղն ու ծուծը գտնել և որը աշխատում էր համաձայնութեան մէջ մնալ բնական գիտութիւնների հետ յարմարեցրած բնազանցութեան (Metaphysik) հետ. մեծ դեր է կատարում այստեղ բարոյական գիտակցութիւնը և քրիստոնէութիւնը դառնում է այս բնական ճշմարտութեան համար մի տեսակ աստուա-

ծային ներածութիւն կամ՝ նախապատրաստութիւն. (Դե-
իզմ և նրա փիլիսոփայական գլխաւոր առաջնորդը՝ Ջոն
Լոկը): Վերջապէս ուշադրութիւն է դարձնուում նորից
կրօնի միատիքական տրամադրութիւնների վրայ. կրօնի
միջոցով է ըմբռնուում Աստուծոյ և աշխարհի միութեան
զգացմունքն ու փորձը, բոլոր կրօնների մէջ հիմնական
ճշմարտութիւնները միեւնոյնն են և մի միատիքական քրիս-
տոնէութեան մէջ ամեն ու բոլոր կրօնների էութիւնը ճա-
նաչուում է: Այդպէս է բաղիկալ պիետիզմը և վերածնունդ
նոր պատճառական միտքի, այլ և Բուսսոյի ուսմունքը
պարզ, բնական կրօնական զգացմունքի մասին: Պակաս չէ
նաև կրօնի բացարձակ մերժման ուսմունքը, — բնութեան
մէջ տեղ չի մնում վերացականի համար և պատմական
համեմատական քննութիւնը խախտում է բոլոր կրօնների
հաստատութիւնը: (Դաւիդ Հիւմը և նրանից էլ այն կողմն
անցնող ֆրանսիական Բագիլիզիզմը):

Բայց այս բոլորը դեռ ևս նոր ըմբռնողութեան միայն
առաջին շարժումներն են: Նորագոյն կրօնի գիտութեան
գլխաւոր սխտեմները այս շարժումների շնորհիւ և ազ-
դեցութեամբ յառաջ բերեց ժԹ, դարը: Չորս այդպիսի
գլխաւոր և մեծ սխտեմներ կան:

Ա. Առաջին տեղն է բռնում բնական իդէալիզմը:
Այս իդէալիզմը այն բոլոր մետաֆիզիքական տեսութիւն-
ների վախճանական արգիւնքն է, որոնք ձգտում էին նոր
մատեմատիք — մեխանիստական բնափիլիսոփայութիւնը
միացնել մի իդէալիստական վախճանաբանական աշխար-
հայեացքի հետ: Համոզուելով լիապէս, որ բոլոր այդպիսի
փորձերը ապարդիւն են, նա բոլորովին մերժում է ամեն
մետաֆիզիկա և կենդրոնանում է մարդկային սուբյեկտիւ
բանականութեան վերլուծութեան վրայ, այդ բանականու-
թեան մէջ է տեսնում միակ իրականը և ամեն իրականու-
թիւն, որը սակայն հանդէս կարող է գալ միայն այդ բանա-
կանութեան հիմնական տուեալներից, Բայց վերլուծութիւնն
այստեղ գլխաւորապէս հոգեբանական չէ, որ գիտակցու-
թեան բովանդակութիւնը անդամահատում է և հետա-

զօտում՝ նրա ծագման հոգեբանական եղանակը, այլ իմացաբանական (erkenntnistheoretisch), որը հոգեբանական իրական բովանդակությունից հանում է մեր ճանաչողությունեան ինքնորոշիչ (autonom) պարտադիր օրէնքները: Միայն այդ օրէնքների շնորհիւ հնարաւոր է մարդկային բանականություն համար ճանաչողությունը կամ իմացությունը: Այդ օրէնքների մէջ իւր տեղն ունի բնագիտական, բարոյագիտական, էսոթետիկական—վախճանաբանական մտածողութեան օրէնքների կողքին նաև կրօնական գաղափարների կազմութեան օրէնքը: Ըստ Կանտի և նրա անմիջական հետևողների, կրօնական գաղափարների կազմութեան օրէնքը սերտ կապ ունի բարոյական գաղափարների կազմութեան օրէնքի հետ: Կրօնը գործ ունի իրերի հիմքի հետ և այստեղ ոչ թէ անհատների գիտակցությունն է տառայայտություն գտնում, այլ ընդհակառակը ընդհանրապէս գիտակցութեան ներքին անհրաժեշտությունը, ուրեմն անհատականից դերադաս, ընդհանուրի համար պարտադիր նշանակություն ունեցող բանականություն անհրաժեշտությունը: Այսպիսով «զուտ բանականություն» գաղափարով բարձրանում ենք դարձեալ դէպի մետաֆիզիկական—կրօնականի սահմանը, բայց առանց մետաֆիզիքական հիմնական գաղափարից հանել փորձելու մեր իրական գիտակցությունն ու նրա բովանդակությունները: Այդպիսով Կանտի կրօնի տեսությունը կախումն ունի կրօնի դէհիստական բարոյագիտական վերլուծությունից, այն ինչ Շլայերմախերը նոյն նախադրեալների հիման վրայ փորձում է կրօնի մի իմացաբանական (erkenntnistheoretisch) վերլուծություն, որն աշխատում է կրօնի առանձնայատկությունները բոլորովին անկախ բարոյական օրէնքներից ըմբռնել: Շլայերմախերի կարծիքով կրօնական գաղափարների համար իբրև հիմնական օրէնք պէտք է ընդունել վախճանականի և անվախճանականի միութեան զգացմունքը: Շլայերմախերի տեսությունը կապ ունի այդ տեսակէտից կրօնի միատեքական և պիետիստական վերլուծութեան հետ: Կրօնի այդ ապրիորին գտնելուց յետոյ միայն կարեւ

լի է հետևել գտնելու նրա հոգեբանական և պատմական իրականութեան ճանապարհը. մի նպատակ, որի վրայ Կանադ մեծ ուշադրութիւն չդարձրեց և լուծեց խնդիրը շատ ընդհանուր գծերով, այն ինչ Շլայերմախերը աւելի սկզբունքով և աւելի մեծ յաջողութեամբ լուծեց այն։ Երբորդ նպատակն է դառնում անհրաժեշտաբար՝ կրօնի պատմական հոգեբանական զարգացումը քննադատական կերպով գնահատել, որի ժամանակ չափը բնականորէն հետևեալն է. այն կրօնն է ամենաբարձրը, որի մէջ կրօնի ապրիորին ամենամաքուր կերպով է հանդէս գալիս։ Կանադի և Շլայերմախերի համոզմամբ ամենաբարձր կրօնը այդպէս դատելով քրիստոնէութիւնն է, բայց նոքա քրիստոնէական գաղափարը ի հարկէ քննական կերպով մշակում էին և նրա միջից հանում այն գլխաւոր գծերը, որոնք նշանակութիւն ունին ներկայ ժամանակի գիտակցութեան համար։

Բ. Երկրորդ մեծ խումբը հետևում է Հեգելի վարդապետութեանը, այդ վարդապետութեան էութիւնն այն է, որ այստեղ Կանադի փիլիսոփայութեան մէջ եղած՝ գիտակցութեան վերլուծութեան վերջին սահմանադադարը, «զուտ բանականութիւնը»՝ զործադրում է դարձեալ բնադանցական տեսակէտով և այդ «զուտ բանականութիւն»-ից արտածում է բնական և հոգեկան պատմութեան իրականութիւնը իբրև բանականութեան անհրաժեշտ արամաբանական հետեանք։ Այդ բանն անել կարողանալու համար Հեգելը աւելացնում է զուտ բանականութեան վրայ մի ուրիշ երևոյթ՝ շարժումն հակադրութեան միջոցով, հակադրութիւնը մի աւելի բարձր աստիճանի վրայ հաշտեցնելու համար։ Այդպիսով բանականութիւնը մի յարաշարժութիւն է ստանում և յառաջ է գալիս բանականութեան զարգացման սկզբունքը։ Իրականութիւնն ուրեմն ամեն անգամ և միշտ անհրաժեշտ բանականութիւնն է կամ իդէան՝ զարգացման մի որոշ աստիճանում և մարդկային հոգին է, որ ներկայացնում է բանականութեան մեզ ծանօթ զարգացման աստիճանը, որը կարող է իրեն վերա-

բերող և իրենից առաջացող ամբողջ զարգացումը վերլուծել և վերանորոգել: Կրօնը մարդկային բանականութեան ապրիորիական մասերից մէկն է և կարող է ոչ միայն ապացուցանել իւր զուտ բանականութիւնից յառաջ գալու անհրաժեշտութիւնը, այլ կարող է վերլուծել ինքն իրեն՝ իւր զարգացման շրջանները, իբրեւ տրամաբանական անհրաժեշտութիւն: Կրօնը տիեզերքի միութեան միաստիքական հաւատն է և այդ պատճառով էլ կարելի է հասկանալ այն իբրեւ ինքն իրեն իւր կենդրոնում՝ ըմբռնող բանականութիւն: Նա վախճանական բանականութեան այն գիտակցութեան գալն է, թէ ինքը անհրաժեշտաբար բղխել է անվախճան տիեզերական բանականութիւնից: Կրօնը ուրեմն միջոց է տալիս եղած վախճանական աշխարհի միութիւնը կրկին ձեռք բերելու նրան յառաջացնող անվախճանի հետ՝ մարդկային գիտակցութեան մէջ: Բայց կրօնը «տիեզերական բանականութեան» միաբը ըմբռնում է մութ զգացողութեամբ և պատկերացում է այն հայեցողական պատկերներով և սխեմաներով, կարեւոր է կրօնի փիլիսոփայութիւնը այդ պատճառով, որ նրա բովանդակութիւնը գաղափարական իմացութեան վերած է: Սակայն կրօնի հանրազգեցիկ ուժի համար անհրաժեշտ են իւր պատկերներն ու սխեմաները և միայն փիլիսոփայական Կրօնի մէջ են նօքա գաղափարներ դառնում: Իսկ ժողովրդի կրօնին պէտք է անշուշտ փիլիսոփայական ըմբռնողութեան համաձայն ուղղութիւն տալ և հեռու պահել մօլեռանդական և սնտիրապաշտական զարտուղի ճանապարհներէ:

Հեգելի այս ուսմունքը հսկայական յաջողութիւն ունեցաւ, գոնէ սկզբում՝ աւելի մեծ յաջողութիւն, քան թէ Կանտինը կամ Շլայերմախերինը: Դրա պատճառն այն էր, որ նա աւելի մօտ էր կրօնի մետաֆիզիքական ձգտումներին և կրօնի զարգացման պատմութեան համար էլ մի ամուր ներքին անհրաժեշտութիւն էր ասպարէզ հանում: Նրա համար ամենագլխաւոր նպատակը բանականութեան լիակատար ինքնաճանաչութիւնն է, մարդկային ու աս-

տուածային բանականութեան միացումը, որոնք զարգացման ընթացքում բաժանուել էին միմեանցից: Այդ պատճառով էլ քրիստոնէութեան աստուածամարդութեան վարդապետութիւնը ինկատի է առնում այստեղ իբրեւ կրօնի և բանականութեան զարգացման վերջնական նպատակ, թէև եկեղեցական քրիստոսաբանութիւնը բացատրում է վերի տեսութեան համաձայն: Սակայն շատ շուտով Հեգելի աշակերտներից ոմանք այս վարդապետութիւնից հետեւութիւններ հանեցին և ստեղծեցին մի լազիկալ յառաջադիմականութիւն, որի համաձայն քրիստոնէութիւնը արդէն թառամող, թէխտական—անթրոպոմորֆական գաղափարների հետ չաղկապուած կրօնական զարգացման մի շրջան է, որից յետոյ դալու է իբրեւ ապագայի կրօն էսոթիտիքական համաստուածութիւնը:

Գ. Առաջին երկու տեսակին բոլորովին հակառակ դիրք է բռնում երրորդ գլխուոր տեսակը՝ պոզիտիւիզմի կրօնական փիլիսոփայութիւնը Կոնտի դպրոցից: Առաջին երկու տեսութիւնները, չնայելով նրանց բոլոր տարբերութիւններին, հիմնուած էին իդէալիստական ըմբռնման վրայ և իրականութեան հիմքը փնտրում էին զգայական աշխարհից դուրս և ընդունում էին միևնոյն ժամանակ բանականութեան իդէալական ինքրորշ արժէքներ: Այդ պատճառով երկու տեսութիւններն էլ դրական վերաբերմունք էին ցոյց տալիս գէպի կրօնը: Դրա հակառակ՝ պոզիտիւիզմը հիմնուած է այն հակադիր նախադրեալի վրայ, թէ միակ իրական ու հաստատուն մտածողութեան առարկան, գիտութեան իսկական էութիւնը, զգայական իրականութեան օրինական կամ գոնէ կանոնաւոր կապակցութիւնն է, իսկ վերացական աշխարհի համար միակ կարող է միայն այն, ինչ որ չի հասկատում դրան:

Սրանով պարզւում է, որ դրական փիլիսոփայութեան կամ պոզիտիւիզմի հիմքը ԺԸ. դարու Ֆրանսիական մատերիալիզմն է. և թէև նա վերջինիս թոյլ կողմերից խուսափելու համար մերժում էր տմեն մետաֆիզիկա, չի ընդունում մինչև անգամ ընտելութեան օրէնքների մետաֆիզիկա,

բայց նրա սկզբունքը որոշ օրէնքներով սոհամադաւաւած վարձն է և այդ պատճառով էլ նրա դիրքը շատ էլ ուրիշ չէ, քան թէ մատերիալիզմինն էր: Բնութեան դօգմատիքական օրէնքների տեղը բռնում են կանոնաւոր, վարձի ենթակայ կապակցութիւնները և հոգևոր իրականութեան տարբերութիւնը մարմնական աշխարհից ընդունւում է: Բայց դիտական ճանաչողութեան համար միակ հաստատունը մնում են բնութեան իրողութիւնների նկատուած և համադրուած կանոնաւորութիւնները և մարդկային ընկերութեան կազմութիւնը, իսկ հոգու անկախութեան համար ուրիշ ոչինչ չէ մնում, բայց եթէ մի կարելիութիւն այդ ճանաչուած կանոնաւորութիւնները կեանքի և գոյութեան պահպանման օգտին ծառայեցնելու:

Այստեղ կրօնը իբրև ճշմարտութիւն այլ ևս տեղ չունի, նա պէտք է բնականօրէն երեակայութիւն, իլլիւզիա դառնայ, իսկ այն մեծ դերը, որ կատարել է կրօնը, պէտք է ուրիշ հիմք ունենայ, քան այն, ինչ որ կրօնն ինքն է կարծում, նա պիտի լինի ինքն իրեն համար դեռ ևս անդիտակցական մի կարևոր գործունէութիւն: Այդ գործունէութիւնը տիեզերքի նախագիտական բացատրութեան և նախագիտական ընկերական բարոյագիտութեան (Sozialethik) գործունէութիւնն է: Այդ նախադրեալների պատճառով բոլոր չեչուն ընկնում է նախապատմական և նախնական դրութեան մէջ մնացած ազգերի և կրօնների վրայ: Այդպիսով Հեղելի դպրոցի կրօնական առասպելների բացատրութեանն ու կրօնների պատմութեանը հանդէպ է ելնում և լրացնում է մի ազգագրական — մարդաբանական հետազոտութիւն, որ նկարագրում է զանազան ազգերի և զանազան քաղաքակրթութիւնների մէջ զարգացած կրօնները և ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս կրօնը այդ ուղղութեամբ յառաջագիժմելով իւր վախճանն է դառնում գրական դիտութեան կրօնադոյրի ընկերական վարդապետութեան մէջ: Չպէտք է ուրանալ ոտկայն, որ այս ուղղութեան շնորհիւ բաւական չափով յառաջագիժմել է թէ նախնական ազգերի կրօնների և

թէ առհասարակ հին կուլտուրական ժողովուրդների կրօնների ուսումնասիրութիւնը: Այդպիսով հնարաւոր է դարձել առասպելական նիւթերը աւելի լաւ բմբռնել ու պարզել, բայց բարձրագոյն հսկելու և բարոյական կրօնների ըմբռնման համար համարեա թէ ոչինչ չկարողացաւ տալ պողիտիւիստական ուղղութիւնը:

Դ. վերջապէս ֆնում է յիշել եկեղեցական—դոգմատիքական յայտնութեան վարդապետութիւնը, որը նոյնպէս ներկայ գիտութեան յառաջ բերած փոփոխութիւններին ենթակայ լինելով վերակազմուել է, և որը ազդեցութիւն ունենալով աստուածաբանական և եկեղեցական շրջանների վերայ, այսօր էլ դեռ ամենատարածուած կրօնական գիտութիւնն է: Ընդհանուր առմամբ եկեղեցու մէջ ազդեցութիւն ունեցող աստուածաբանութիւնը նորագոյն ժամանակներում բոլորովին հետու է քաշուել կրօնի գիտութիւնից և բաւականանում է քրիստոնէական իդէան նկարագրելով իբրեւ յայտնագործուած ճշմարտութիւն, միանգամայն մէկըի թողնելով ոչ քրիստոնէական կրօնները: Բայց նորագոյն գիտութեան ազդեցութիւնը նրա վրայ էլ երևում է այդ յայտնագործուած ճշմարտութեան ապացուցութեան և հիմնաւորման մէջ: Յայտնութեան գաղափարը ապացուցւում է ոչ թէ հրաշքների կամ Ս. Գրքի ներշնչման վարդապետութեան միջոցով, այլ քրիստոնէական կրօնական տրամադրութեան հոգեբանական վերլուծութեամբ, այժմ՝ այդ ներքին տրամագրութիւնն է հրաշքի տեղ ծառայում, այլ և այդ հրաշքը յառաջացնող Փրկութեան միջնորդները՝ եկեղեցին, Ս. Գիրքը և վերլուծեան պատմութիւնը, ամենից աւելի՝ ամեն ինչ իւր անձի մէջ պարունակող Քրիստոսի անձնաւորութիւնը: Բայց այդ ներքին հրաշքի մէջ գործող և իբրեւ աստուածային վկայուած՝ յայտնութեան ճշմարտութիւնն էլ այժմ հեղինակաւոր դոգմա չէ, այլ մի միացեալ, մեղքի թողութեան վարդապետութեան շուրջը համախմբուած, առանձնայատուկ կրօնական բարոյական գաղափար: Ոչ քրիստոնէական կրօնների նմանութիւններն ու ճշմարտութեան

նշոյլները ըմբռնում են իրրե նախամարդոց մէջ գործող բնական բանականութեան ազդեցութեան հետեանք և գնահատում են իրրե աստուածային նախապատրաստական շնորհ։ Բոլոր այս դադափարների կազմութեան գլխաւոր հիմքն այն է, թէ ամեն իրական, զօրեղ կրօն յառաջ գալ կարող է մի որոշ գրական յայտնութեան հաւատից և միայն այդպիսի հաւատի մէջ կայ ընկերութիւն կազմող զօրութիւն։ Բացի այդ առանձնապէս շեշտում է որոշ նախադրեալներից ազատ լինելու անկարելիութիւնը։ Կրօնի գիտութեան նպատակը կարող է լինել այդ պատճառով միայն որոշել քրիստոնէական յայտնութեան դադափարը, իրրե ժառանգական մեղքը մի ներքին հրաշքով ոչնչացնող և միակ յայտնութիւն, իսկ այդ յայտնութեան բովանդակութեան բացատրութիւնը նա պիտի թաղնի քրիստոնէական աստուածաբանութեանը։

Ով աւելի առաջ է գնում, աստուածաբանութեան համար ընդհանուր կրօնների գիտութիւնը իրրե շրջանակ ծառայեցնելու գործում, նրա համար Շելլինգի յետին շրջանի վարդապետութիւնը կարող էր միջոցներ և կարեւոր մտքեր ընձեռել։ Աշխարհը երկպառակութեան մէջ է և ընդգիծութիւն է Աստուծոյ, ինչպէս այդ բանը ուղիղ կերպով զգացւած է և նկարագրուած նախահայրերի անկման պատմութեան մէջ։ Բայց այդ բանականութեան ընդգիծագիր և տարածական զարձոյց կումբի դէմ գործում է աստուածային բանականութիւնը՝ աստիճանաբար զարգացող յայտնութեան միջոցով։ Ոչ քրիստոնէական կրօնները բանականութեան նախապատրաստական երեւթիւններն են, իսկ իսրայէլական և քրիստոնէական կրօնը ընդհակառակն՝ նորա լիակատար յայտնութիւնը, իսկ դրանով հաշտութիւնն ու փրկութիւնը, որ այստեղ Շելլինգի փիլիսոփայութեան մէջ աւելի հաստատուն կերպով մետաֆիզիքական հիմունքների վրայ է դրւում, քան թէ էր այն Հեգելի փիլիսոփայութեան մէջ։ Կրօնական զարգացումը այստեղ այլ ևս չի նոյնանում հոգեւոր զարգացման հետ ընդհանրապէս, այլ ունի իւր առանձնայատուկ տեղը

նրա մէջ և յառաջ է գալիս միշտ յայտնութեան ընձեռած հիմունքների շնորհիւ:

IV. ԿՐԾՆԻ ԷՌԻԹԻՒՆԸ.

Այս գլխաւոր տեսութիւնների միմեանց դէմ ունեցած հակառակութիւնները ցոյց են տալիս, որ չի կարելի խօսել մի ընդհանուրի համար ընդունելի կրօնի գիտութեան մասին: Նախապաշարունակներից ազատ գիտնականը կարող է անշուշտ այս բոլոր տեսութիւններից էլ շատ բան սովորել, բայց նոցա բոլորին էլ որ և է ձեռով իրաւունք տալ և մի կոմպրոմիս առաջ բերելը կլինէր ամենախառնիխառն և երկչոտ էկլեկտիցիզմը: Գիտնականը այստեղ քաջութիւն պէտք է ունենայ ընտրութիւն անել զանազանապէս տեսութիւնների մէջ, առանց քաջութիւն միւս վարդապետութիւնների խիստ հակաճառութիւններից կամ անկրօն ու անգիտնական լինելու յանդիմանութիւններից: Այս համառօտ տեսութիւնը հետեւում է գլխաւորապէս Կանտ — Շլայերմախերեան մեթօդին, աշխատելով նաև այդ սահմանում միւս տեսութիւնների մէջ ճշմարտութեան դժեք գտնել ու միացնել իւր ընդունածի հետ:

Սովորական է դարձել կրօնի նորագոյն գիտութիւնը համարել մի հետազօտութիւն կրօնի էութեան մասին: Եթէ այդ արտայայտութեամբ ուղղում են ասել, թէ կրօնը քննութեան առարկայ է դառնում իբրև մարդկային գիտակցութեան մի երևոյթ և ոչ թէ Աստուծոյ գաղափարի և կրօնական օբյեկտների մետաֆիզիքական ապացուցութիւն, այն ժամանակ արտայայտութիւնը ճիշտ է: Բայց ընդհանրապէս վերցրած «Կրօնի էութիւնը» արտայայտութիւնը մոլորեցուցիչ է իւր բազմազան նշանակութիւնների պատճառով: Սխալ կլինի կարծել, թէ միայն մի հետազօտութեամբ հնարաւոր է կրօնի էութեան մէջ պարունակուող բոլոր հարցերի պատասխանը տալ: Կրօնի էութիւն ասելով կարելի է հասկանալ ամենից առաջ այն բոլոր էական ու բնորոշ առանձնայատկութիւնները, որոնց շնորհիւ կրօնա-

կան երևոյթները հոգեբանօրէն ճանաչում են իբրեւ հոգեկան երևոյթներ, ուրեմն մի ընդհանուր և սեռի գաղափար (Gattungsbegriff), որը նկարագրում է հոգեբանական երևոյթի ընդհանուր և առանձնապէս բնորոշ առանձնայատկութիւնները: Բայց նա նշանակում է նաեւ իսկական էութիւնը՝ հակառակ լոկ երևոյթի, կամ ուրեմն կրօնի բովանդակած ճշմարտութիւնները: Իսկ այս վերջինը հնարաւոր չէ գտնել հոգեբանական հետազոտութեան շնորհիւ, այլ կարելի է միայն իմացաբանական քննութեամբ: Բայց իմացաբանական քննութեան արդիւնքն էլ վերաբերել կարող է միայն կրօնի ընդհանուր երևոյթին, այն ընդհանուր բովանդակութեանը, որ պատմական բոլոր դարգացումների մէջ էլ միեւնոյնն է: Սակայն ինչպէս որ կրօնի հոգեբանութիւնը ստիպուած էր ճանաչել բազմազան պատմական տարբերութիւններ կրօնական կազմութիւնների մէջ, այնպէս էլ «կրօնի բովանդակած ճշմարտութիւնների» գաղափարը պիտի ի նկատի առնի այդ զանազան զարգացման ենթակայ կրօնական կազմութիւնները, նա կդառնայ այդպիսով կրօնների պատմական զարգացումների մի աստիճանական կարգաւորումն, համաձայն նրանց արժէքի, և այդպիսով մէջ տեղ կգայ կրօնի իդէալը կամ ապագայի կրօնի գաղափարը:

Կրօնի էութեան գաղափարը այդպիսով կտանի մեզ դէպի մի պատմափիլիսոփայական հետազոտութիւն, որ չի կարող կանգնած մնալ բոլոր կրօնների մէջ եղած ընդհանուր ճշմարտութեան վրայ, այլ պէտք է հետեի այդ ճշմարտութեան զարգացմանը ամբողջ պատմութեան ընթացքում: Վերջապէս «էութեան» հարցին է վերաբերում և այն խնդիրը, թէ ինչ միտք և նշանակութիւն ունի կրօնը ընդհանրապէս մեր կեանքի համար, իսկ այդ հարցին անհնար է միայն կրօնով իրենով պատասխանել, այլ պէտք է ի նկատի առնենալ նաեւ շրջապատն ու նման կամ կապ ունեցող միւս երևոյթները: Ուրեմն ամեն անգամ երբ դըռում է կրօնի էութեան հարցը, մէջ տեղ է գալիս նաեւ կրօնի յարաբերութեան խնդիրը օրեգրքի

մասին ունեցած մեր միւս իմացութիւնների և աշխարհայեացքի հետ: Այդ է պատճառը, որ անհրաժեշտ է դառնում պարզել կրօնի իրողութիւնների դիրքը դէպի մեր ամբողջ աշխարհայեացքն ու արտաքին աշխարհի մասին ունեցած ծանօթութիւնը. մի խօսքով հանգէս է գալիս Աստուծոյ գաղափարի դիրքը փիլիսոփայութեան նկատմամբ: Այնպէս որ ինչքան էլ կրօնի նորագոյն դիտութիւնն աշխատել է կրօնը ըմբռնել հէնց կրօնի միջոցով, քննելով կրօնական երևոյթները և նրանցից տեղեկութիւններ ժողովելով իրեն մասին, այնուամենայնիւ այդ դեռ միայն առաջին քայլն է և բոլոր հին փորձերը՝ կրօնի փիլիսոփայութիւն ստեղծելու, կրօնական գաղափարների հիմնաւորումն ու տեղը գտնելու մեր ամբողջ աշխարհայեացքի մէջ, վերջ ի վերջոյ իրենց իրաւունքի մէջ կենտոն արդարացի կերպով:

Այդ տեսակէտից բոլորովին սխալ է և հնացած մի ձև կրօնի էութիւնը որոշել զանազան «սահմանումներով», այն համոզմամբ, թէ այդպիսի «սահմանների մէջ արտայայտել կարելի է բոլոր հարցերը, որոնք պոտտասխանի են սոցասում»: Նոյնպիսի մի սխալ «սահման» է նաև «կրօնի սկզբնաւորութիւնը» գաղափարը, որը յաճախ և սիրով նոյնացնում են «կրօնի էութեան» գաղափարի հետ: Ի՞նչ է նշանակում այստեղ «սկզբնաւորութիւն», եթէ վերցնելու լինենք այն իւր իսկական իմաստով և սկզբնաւորութեան հիմքն ու պատճառը հարցնենք, այն ժամանակ կարող է նշանակել այն միայն կրօնի սկզբնաւորութիւնը իւրաքանչիւր առանձին մեզ ծանօթ արդի կամ նախկին կրօնական անհատի մէջ: Սակայն մի բոլորովին նոր սկզբնաւորութիւն այստեղ մենք երբէք չենք կարող ունենալ մեր առաջ: Անհատական կրօնը ծագում է միշտ կրօնական մտքերի ու գաղափարների աւանդութիւնից, լինի այդ աւանդութիւնը շատ խոշոր, թէ նեղ գծով: Մի բացարձակ նախասկիզբն դիտել վիճակուած չէ մեզ և ամեն անգամ կրօնական զգացման ծագման պատճառը պէտք է համարել զլսաւորապէս աւանդութեան շարունակու-

թիւնն ու զօրութիւնը: Ո՞րտեղից է սակայն յառաջ գալիս այդ աւանդութեան սկիզբը, ի՞նչպէս է սկսուել կրօնը նախամարդկութեան մէջ և ի՞նչ պատճառներ ունի այն, բոլորովին անծանօթ է մեզ և անծանօթ էլ կմնայ, բարոյականութեան ու տրամաբանութեան սկզբնաւորութեան նման: Երևակայութեան բոլոր փորձերը՝ այդպիսի մի սկզբնաւորութիւն վերանորոգել, կատարւում են ներկայի սկզբնաւորութիւնների նմանութեամբ, որոնք ամենագլխաւոր նախադրեալը ունին արդէն՝ կրօնական պատկերացումների գոյութիւնը: Այդ պատճառով էլ «կրօնի սկզբնաւորութեան» գաղափարն էլ անորոշ է և անարժէք, որովհետեւ կրօնի իսկական նախասկզբի մասին ոչինչ ասել չի կարելի, այլ միայն հնարաւոր է այն արտաբերել պատճառները քննել, որոնք առիթ են եղել նորա յառաջ գալուն: Կրօնի սկզբնաւորութեան գաղափարը միայն այն ժամանակ միտք ունի, եթէ համաձայն ուրիշ հիմունքների մեզ համար արդէն մի անգամ՝ պարզ է, որ կրօնը լոկ մի անցողական կողմնակի գիծ է, առանց սեպհական ներքին անհրաժեշտութեան, մարդկային հոգու իսկական էական գործունէութեան: Բայց այս էլ պողիտիւիզմի տեսութիւնն է, որի իսկական ելակէտը ոչ թէ կրօնի սկզբնաւորութեան առեղծուածն է, այլ այն մետաֆիզիքական համոզումը, թէ կրօնը չի կարող ճշմարտութիւն բովանդակել իւր մէջ: Ուրեմն «կրօնի սկզբնաւորութիւն» գաղափարը «կրօնի էութեան» նման պարունակում է իւր մէջ կրօնի ամբողջ պրոբլեմը, որի առանձին խնդիրները մէկ մէկ քննութեան պիտի ենթարկուին: Իսկ այդ խնդիրները չորս են. կրօնի հոգեբանութիւնը, իմացաբանութիւնը, պատմա-փիլիսոփայութիւնը եւ մետաֆիզիկան: Այս չորս հետախուզութիւնների արդիւնքների համադրութիւնը կառէ մեզ, թէ ինչ է ներկայ գիտութեան ըմբռնումը կրօնի նկատմամբ և ինչ է այն օգնութիւնը, որ դիտութիւնը առ կարող է կրօնական կեանքի և կրօնի դարդացման համար:

Ա. Կրօնի հոգեբանութիւնը: Կրօնի հոգեբանութիւնը առաջին նախադրեալն ու հիմունքն է ամեն իմացաբանա-

կան աշխատանքի կրօնի նկատմամբ, ինչպէս որ առհասարակ հոգեբանական վերլուծութիւնը ամեն իմացաբանական հետազոտութեան հիմքն է։ Պէտք է ամենից առաջ ճանաչել երևոյթը իւր իրականութեամբ և առանձնայատուկութիւններով նախ քան նրա արժէքի մասին խօսելը։ Կանտի տեսութեան թոյլ կողմն հէնց այս նախադրեալի նկատմամբ ցոյց տուած զանցառութիւնն է. և մինչև անգամ Շլայերմախերն էլ, որ յայտնի է իւր նուրբ հոգեբանական ըմբռնողութեամբ, շատ արագ կերպով սկսեց իւր կրօնի տեսութեան մէջ օնտոլոգիական և իմացաբանական գաղափարներ մտցնել։ Սակայն հոգեբանութեան դերը այստեղ շատ դժուար է երևոյթի խոշոր բազմազանութեան, մեծ ծաւալի և ներքին աշխարհի հետ ունեցած սերտ կապի պատճառով։ Ամենաառաջին նպատակը պիտի լինի ըմբռնել երևոյթը գեռ ևս իւր ամբողջ պարզութեան (Naivität) մէջ, դեռ ևս չենթարկուած գիտական բացատրութեան ու զարգացման։ Հոգեբանութիւնը պէտք է որոշէ, թէ ո՞րն է կենդրոնականը և մակերևութայինը երեւոյթի մէջ և որոնք են նրանց բնորոշ նշանները։ Կենդրոնականը ամեն տեղ էլ Աստուածայինի ներկայութեան հաւատն է, որ զգացում է որոշ պայմանների մէջ, — աստուածայինի գաղափարը նախադրում է արդէն իբրև իրական — և այդ աստուածայինի ազդեցութեամբ յառաջ եկած առանձնայատուկ կրօնական զգացումն ու կամքը։ Իսկ մակերևութայինը ամեն տեղ կրօնի բարոյական և սոցիալական տարրերն են, ամենից առաջ առասպելները, որոնք իսկապէս կրօն չեն, այլ միայն սերտ կերպով կապուած են նրա հետ։

Բայց հետազոտութիւնը կարող է կամ՝ ազգերի հոգեբանութեան շաւղով կամ՝ անհատական հոգեբանութեան սղիով ընթանալ։ Առաջին սղղութեան մէջ հանդէս են գալիս դիւալոգիայէս միատեսակ մասնայական երևոյթները, պաշտամունքի ձևերի միատեսակութիւնն ու օրէնքները և առասպելական մտածողութիւնը։ Երկրորդ սղղութեան մէջ գլխաւորը զգացմունքի խորու-

թիւնն է, որը նայնպէս ամեն տեղ միեւնոյն ընդհանուր գիծն ունի, բայց որը իրական է միշտ և միայն անհատական առանձնայատկութեան մէջ, և ուսանելու նիւթ է դառնում լոկ շնորհիւ որեւէ ժամանակի կրօնական անձնաւորութեան և նրա ներքին կեանքի մասին եղած տեղեկութիւններէ։ Այս բոլոր դէպքերում մենք զգում ենք ուրիշների միանգամ արդէն զգացածը և աշխատում նկարագրել այդ հոգեկան դրութիւնը մեր սեպհական կրօնական զգացմունքի օգնութեամբ։ Բոլոր քննութեան և հոգեբանական վերլուծութեան արդիւնքըն այն է ի վերջոյ, որ ամեն կրօնի նախնական երեւոյթը միատիքական է, այսինքն հաւատ դէպի գերմարդկային զօրութիւնների գոյութիւնն ու գործունէութիւնը և նրանց հետ յարաբերութիւն հաստատելու կարելիութիւնը։ Էական դժերով ուրեմն ճշգրտում է կրօնի միատիքական տեսութիւնը, այն տարբերութեամբ միայն, որ նախ կրօնը մի կոնկրետ հայեացք ունի աստուածայինի եղանակի և գործունէութեան մասին, լինի այն յայտնութեան կամ աւանդութեան միջոցով ստացուած, այն ինչ միատիքական կրօնի տեսութիւնը ի վերջոյ այս հայեացքը մակերևութային է դարձնում և նրա փոխարէն դնում է մի առանձնայատուկ համաստուածային մետաֆիզիկա։

Բ. Կրօնի իմացաբանութիւնը։ Իմացաբանական քննութեան նպատակն է պարզել կրօնի հոգեկան երեւոյթի արժէքը ճշմարտութեան և իրական լինելու տեսակէտից։ Գլխաւոր հարցն է այստեղ, թէ ինչ ձևով հնարաւոր է հոգեբանական իրողութիւններից եզրակացութիւն հանել կրօնի իրական արժէքի մասին։ Այդ հարցի պատասխանը տալ կարելի է միայն ընդհանուր իմացաբանութեան միջոցով։ Իսկ այդ հարցի պատասխանից յետոյ գալիս է երկրորդ հարցը՝ ինչ ծառայութիւն կարող է մատուցանել կրօնական կեանքի առանձնայատուկ շրջանում ճշմարիտ արժէքի այդպիսի մի հետախուզութիւնը։ Յամենայն դէպս նա աւելի բան չէ կարող անել, քան թէ ցոյց տալ բանականութեան էութիւնից բղխող մի ապրիորիական օրէնք կրօ-

նտկան գաղափարների կազմութեան համար, որն իւր կողմից անշուշտ սերտ օրգանական կապակցութեան մէջ կլի-
նի բանականութեան մտացած ապրիորիի հետ, նա կարող է փորձել ապացուցանել միայն կրօնական գաղափարների կազմութեան անհրաժեշտութիւնը բանականութեան տե-
սակէտից, այլ ոչ թէ կրօնի առարկայի գոյութեան ապա-
ցոյցներ բերել: Առհասարակ իմացաբանութիւնը գործ չու-
նի գոյութեան ապացոյցների հետ. նրա համար միակ հնարաւոր գոյութեան ապացոյցը այն բանականութեան տեսակէտից անհրաժեշտութիւնը որոշելն է, որ գիտու-
թեան բոլոր ճիւղերի՝ բնափիլիսոփայութեան, պատմու-
թեան, բարոյագիտութեան, էստետիկայի և կրօնի մէջ հանդէս է գալիս տարբեր սկզբունքների գործունէութեամբ: Պէտք է զգոյշ լինել կրօնական գաղափարների իրականու-
թեան ապացոյցը առանձին օբյեկտների գոյութեան ապա-
ցոյցների հետ չչփոթելու համար, որովհետեւ առանձին օբ-
յեկտների ճանաչողութիւնը և ապացոյցը հնարաւոր է միւս օբյեկտների հետ ունեցած յարաբերութեան ըմբռնմամբ, այն ինչ կրօնական օբյեկտը իսկապէս մի օբյեկտ չէ միւս-
ների նման: Այդ պատճառով ամենագլխաւոր խնդիրը այստեղ կրօնական ապրիորիի բովանդակութիւնն ու էութիւնն է: Այդ ապրիորին ի հարկէ կապ պիտի ունենայ միւս ընդհանուր ապրիորիների հետ, իսկ որովհետեւ այդ միւս ապրիորիների մէջ ընդհանուր գիտակցութեան հա-
մար բարոյականն ամենագլխաւորն է և տրամաբանականն ու էստետիկականը միայն երկրորդական են, այդ պատ-
ճառով կրօնի իրական պարտադիր կարեւորութիւնը կամ նրա բովանդակած ճշմարտութիւնը պարզելու համար կա-
րելիոր է որոշել նրա համերաշխութեան չափը բարոյական-
նութեան և ազանաւ տրամաբանութեան ու էստետիկայի հետ: Մի կրօնական գաղափարի իրականութիւնը կարող է չափ ու քիչ լինել, նայելով թէ ինչ չափով է նա հա-
մապատասխան և համերաշխ ամբողջ գիտակցութեանը և արդեօք այդ գիտակցութեան մէջ առաջնորդի դեր չէ՞ կատարում: Այդ հանգամանքի շնորհիւ հնարաւոր է տար-

բեր կրօններին տարբեր չափով իրականութիւն վերագրելը: Սակայն դրանով մենք դառնում ենք կրկին դէպի կրօնի հոգեբանական ծննդաբանական իրականութիւնը և պէտք է ցոյց տանք, թէ կրօնի բովանդակած ճշմարտութիւնը ի՞նչպէս է իրողութիւն դառնում այդ հոգեբանական ձևերի մէջ:

Դ. Կրօնի պատմափիլիսոփայութիւնը: Այդպիսով մենք վերագրառնում ենք կրկին դէպի կրօնական կեանքի պատմական հոգեբանական իրականութիւնն ու բազմազանութիւնը, որ ամեն տեղ որոշ կանկրետ և դրական պատմական կազմութիւնների մէջ է հանդէս գալիս: Բայց այժմ էական պարտականութիւն է դառնում ըմբռնել այդ բազմազանութիւնը յատա՞յ եկած մի ներքին միութիւնից և յետագայում գարձեալ մի նորմատիւ նպատակի ձգտող: Այդ կրօնի պատմափիլիսոփայութեան գործն է: Հեզելի վարդապետութիւնն այս տեսակէտից մինչև այսօր այդ խնդրի ամենահսկայական լուծումն է: Բայց այժմեան գիտութեան պահանջի համաձայն պէտք է խոյս տալ նրա զուտ մետաֆիզիքական փիլիսոփայական դրութիւնից (տիրեղերական բանականութիւն): Առանց բնաղանցութեան անկարելի է ի հարկէ այստեղ գործ տեսնելը, բայց պէտք է մի բնաղանցութիւն ստեղծել, որ յառաջ է գալիս իրողութիւններից եզրակացութիւն հանելով և ոչ թէ մի մետաֆիզիկա, որ իւր եզրակացութիւնները հանում է բացարձակ էութիւնից: Պէտք է մի վախճանարոնական զարգացման օրէնք գտնել՝ ամենայն պատմափիլիսոփայութեան վերջին և ամենադիւրս որ գաղափարը ամեն դէպքում: Սրանով սկսում է սկզբունքային պատմափիլիսոփայական հետազոտութիւնը, որի նպատակն է զարգացման գաղափարի էութեան ու բովանդակութեան մասին վճիռ կայացնել և գլխաւորապէս տեղեկութիւն տալ բանական զարգացման տարբերութեան մասին՝ գիտակցութեան լոկ շարժումից ու յառաջախաղացութիւնից: Յատկապէս կրօնի գիտութեան համար խնդիրն այն է դառնում, թէ ո՞րն է կրօնական զարգացման վերջնական նպատակը, դէպի ո՞ւր է գնում:

այդ զարգացումը, դէպի մի պատմութիւնից ազատ ընդհանուր բանականութեան կրօն, դէպի միութիւն ու խառնուրդ բոլոր եղած ճշմարտութիւններէ, թէ դէպի դրական կրօնի զարգացումը: Միւս գլխաւոր հարցն է, թէ ինչ դիրք են բռնում և ինչ նշանակութիւն ունին կրօնական զարգացման համար արդի գլխաւոր կրօնները: Որովհետեւ վերջինների մէջ քրիստոնէութիւնը յամենայն դէպս ամենանշանաւորն ու ամենահարուստն է, այդ պատճառով էլ վերջին խնդիրը կլինի քրիստոնէութեան նշանակութեան և ապագայի խնդիրը:

Դ. Կրօնի մետաֆիզիկան: Սակայն կրօնը երբէք միայն կրօնական հաւատ յառաջ բերելու ու կազմակերպելու հոգեկան գործողութիւնը չէ. նա միեւնոյն ժամանակ դրական կերպով հաստատում է իւր հաւատի օբյեկտի, Աստուծոյ գաղափարի գոյութիւնը: Իսկ Աստուծոյ գաղափարը մատչելի չէ ոչ մի այլ ճանապարհով, քան թէ կրօնական հաւատով: Բայց նա պնդել է աշխատում մի այնպիսի իրողութիւն, որ պէտք է որ և է կերպով մտացած գիտական ճանաչողութեան հետ համաձայնութեան մէջ լինի, եթէ մարդկային բանականութիւնը մի ներքին միութիւն է ներկայացնում: Այդպէս սկսում է Աստուծոյ գաղափարի փիլիսոփայական ըմբռնումը, որն անշուշտ անհնար է արտածական մետաֆիզիկայի միջոցով, բայց որը պիտի ստացուի գարձեալ մետաֆիզիքական հետեւութիւններ հանելով փորձնական աշխարհից: Բացարձակ իմացաբանական փիլիսոփայութիւնն էլ պէտք ունի այդպիսի բնագոյութեան, եթէ նա չէ ուղղում պոլիսոլոգիզմի և սկեպտիքականութեան մէջ մտալ: Սրանով կրօնի գիտութեան պրոբլեմները դառնում են սկզբունքային փիլիսոփայութեան կամ մետաֆիզիքական պրոբլեմներ: Այդ է պատճառը, որ մենք սկզբից և եթ մերժեցինք պոզիտիւլիզմի տեսութիւնը և հետեցինք իդէալիզմին, որից ոչինչ չէր մնայ կրօնի մէջ, եթէ դրական փիլիսոփայութեան նախադրեալները ճիշտ լինէին: Ապա երկրորդ գլխաւոր պրոբլեմն է այստեղ՝ հաստատել, որ տիեզերքի հիմքի և բացարձակ

գիտակցութեան յարաբերութիւնն իրենց մասնակի բովանդակութիւնների հետ այնպէս է, որ միշտ յառաջ դալ կարող են նոր սկզբնաւորութիւններ և իրողութիւններ, առանց որոնց ամեն կրօնական միտք լոկ խօսք է դառնում կամ անպտուղ միտքիկա. մի խօսքով պլուրալիզմի և ազատութեան պրօբլեմը հակառակ մօնիղմի, որ միայն ինքն իրեն հետ միշտ նոյնացող գոյութեան (Substanz) անհրաժեշտ ծաւալումն է ընդունում: Եթէ այդ նպատակին հասնենք, այն ժամանակ կրօնի այս մետաֆիզիկան ոչ թէ միայն մի ջատագովութիւն կլինի արդէն հաստատուն և միանգամ ընդունուած Աստուծոյ գաղափարի համար, այլ միևնոյն ժամանակ Աստուծոյ գաղափարի հիմնական վերակազմութիւն և համերաշխութիւն նորագոյն գիտական աշխարհայեացքի հետ:

Այսպիսի, կրօնի ամբողջութիւնը քննութեան նիւթ դարձնող, կրօնի գիտութեան գործն ու նշանակութիւնը այն է, որ նրա միջոցով յետ է մղուում հին եկեղեցական հեղինակաւոր ուսմունքների ազդեցութիւնը և համբերատարութեան ոգին իշխել է կարողանում: Սակայն նրա դրական միացուցիչ գործունէութիւնը մինչև այժմ շատ աննշան է: Կարելի էր սպասել, թէ նրա միջոցով հաշտութիւն և համերաշխութիւն կստեղծուի կուլտուրական մարդկութեան մէջ, բայց այդ տեսակէտից կրօնական և կրօնա-գիտական կոնգրեսները մինչև այսօր շատ քիչ բան են տուել և դժուար թէ տան էլ: Առհասարակ այդպիսի մեծ պայքարները իրենց վճիռն են ստանում մարդկութեան մէջ ոչ թէ գիտութեան միջոցով, այլ աւելի տարերային ուժերի: Մեր նկարագրած կրօնական գիտութիւնը եւրօպական կուլտուրայի ստեղծագործութիւնն է և այդ պատճառով էլ նշանակութիւն ունի միայն կուլտուրական այդ շրջանի համար:

Սակայն այստեղ էլ նրա ազդեցութիւնը հաշտութիւն յառաջ չէ բերել: Մի կողմից նա պատճառ է դարձել նորագոյն աշխարհի մի մեծ մասի կրօնից բալորովին հեռա-

նախն, գիտական միջոցներ ընձեռելով նրան պրոպագանդա անելու կրօնի գէմ: Միւս կողմից նա միջոց տուեց հրէական և քրիստոնէական եկեղեցիներին հեռացածներին հետեւելու մի ընդհանուր անժամանակ, անպատճառական բանականութեան կրօնի, որը տարբեր անհատներին և շքաներին մէջ դարձեալ շատ տարբեր է և չի կարողանում մի զօրեղ կրօնական շարժումն յառաջ բերել: Վերջապէս նա ազդեցութիւն ձեռք բերեց զանազան գաւառներ թիւնների քրիստոնէական աստուածաբանութեան վրայ և այդպիսով մի բուռն պայքար մայրեց աստուածաբանութեան մէջ, մեծ զարկ տուեց նորադոյն քրիստոնէութեանը՝ այնպէս որ այժմ կարելի է խօսել քրիստոնէութեան վերակազմութեան և վերանորոգութեան մասին բոլորովին ուրիշ հիմունքների վրայ, քան թէ մինչև այժմ եղած եկեղեցականն էր:

Արդհետև կրօնը իւր ամբողջ զօրութիւնը ծաւալել կարող է միայն իբրև դրական կրօն, իսկ Եւրոպայում և Սմերիկայում դեռ քրիստոնէութիւնն է միակ իրական կրօնական զօրութիւնը, պէտք է ընդունել, որ քրիստոնէական կրօնի վերակազմութեան համար մատուցած այս ծառայութիւնն է եղել ցարդ կրօնի գիտութեան ամենամեծ գործը:

(Վերջ)

Յուսանդ վարդապետ.

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԱԵՐ*

1. Լև Տոլստոյ, Աղօթք, Թարգմ. Էմմ. քահ. Նազարեանց, 1906, Մոսկուա գինն է 5 կոպէկ:
2. Լև Տոլստոյ, Սէր, Թարգմ. » » » » Մոսկուա գինն է 8 կոպէկ:
3. Լև Տոլստոյ Սեռային յարաբերութիւն, » » Մոսկուայ գինն է 12 կոպէկ:
4. Պրոփ. Բոլշևի. Լէօ Բուրճերշտէյն, Առողջապահիկ կոմիտեներ բոլոր ուսումնարանների աշակերտների և աշակերտուհիների համար: Թարգմ. Էմմ. քահ. Նազարեանց. 1906 թ. Մոսկուա, գինն է 75 կ.
5. Յովհաննէս Մալխասեան. Հորոտ—Մօրոտ, երրորդ գիրք, Ն. Նախիջևան, 1907 թ.

* Ստացուած գրքերի մասին այսուհետև կանոնաւոր կերպով դրախտութիւններ կգրուին:

Ս. Էջմիածնի սպարաճում լոյս են տեսել եւ
վաճառուով են

	Ռ. Կ.
1. Ժամագիրք միջադիր (կազմած)	2 —
2. Ժամագիրք գրպանի (կազմած)	1 50
3. Մեղուաբուծութիւն Գ. Ղազարեան	— 50
4. Դաւիթ Հարբացի. Գ. Տ. Մկրտչեան	— 50
5. Պարրարի Քրիստոնէական արշալոյսին թարգմանեց Մխիթար վարդ.	2 50
6. Հայկականք Գ. Տ. Մկրտչեան	— 50
7. Աստուծուն թէ՛ Մտմոնային. թարգ. Մամբրէ վարդ.	— 3
8. Հայերը Ռուսաստանում. Մխիթար վարդ.	— 80
9. Հոգեբանութեան հիմնական գաղափարների մասին. Խմբագրութեամբ Ս. Տիգրանեանի	— 40
10. Մարդու շահ հող է հարկաւոր թարգ. Վրթանէս քհ. Մարգարեան	— 5
11. Հաղար ու մի խաղ. Կոմիտաս վ. և Մ. Աբեղեան Ա. յիսնեակ	— 15
12. Նոյնը Բ. յիսնեակ	— 20
13. Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը. թարգ. Մամբրէ վարդ.	— 10
14. Բարի սերմեր թարգմ. Մամբրէ վարդ.	— 10
15. Էջմիածնի ժողի օրացոյց 1907 թուականի	— 20
16. Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վ. Դադեան	2 —
17. Գեղեր. պատմութիւն Բիւզանդական կայսրների թարգ. Մեսրոպ վարդապետ	1 —
18. Խոսրովիկ թարգմանիչ և երկասերութիւնք, Գարեգին վարդ. Յովսէփեան	1 20
19. Հայոց Նոր Վիշնիւն, Մանանդեան և Աճառեան, գիտական	3 —
20. Նոյնը ժողովրդական Ա. հատոր	— 50
21. » » Բ. հատոր	— 50
22. Համառօտ տեսութիւն Հայրապետական Աթոռի մասին. Յուսիկ Եպիս. Տ. Մարգարեան	— 30
23. Զէմս բրայս. Կրօնը և եկեղեցին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում. թ. Ե. Ժ. վ. Մ.	— 25
24. Տօլստոյի երկերի ժողովածուի առաջի գիրքը՝ Կրէյցերի Սօնատը, Կրէյցերի Սօնատի վերջաբանը, Կանանց և Սէր Ե. Ժ. վ. Մ.	— 60

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Հոյս է տեսել և վաճառուում է

Սրբոյն Իրենիոսի (Երանոսի) հետևողին առաքելոց

ՅՈՅՅ-Բ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՈՒԹԵԱՆՆ

Նորագիւտ հայերէն թարգմանութիւն նախնեաց. հրատարակեցին և գերմաներէնի վերածեցին

Լից. Դր. Կարապետ Վարդապետ
և

Լից. Դր. Երուանդ Վարդապետ

Լայպցիգ. 1907. VIII+137 էջ. Դինն է 3 լուրի.

Դիմել էջմիածին՝ Երուանդ Վարդապետին.

Մամուլի տակ է և շուտով լոյս կը տեսնի

Ուղեցոյց ուսուցիչների, տնային վարժուհիների, դաստիարակչուհիների եւ ծնողների համար:

Հայոց լեզուի աւանդման բնական ձեւը գործնական դասերով Վրացախօս, Տանկախօս եւ Զեբեգախօս դպրոցներում եւ ընսանիքներում, լիակատար բացատրութիւններով.

Կ ա մ

Նորագոյն բնական մեթոդով օտար լեզուի աւանդումը այլազգի դպրոցներում եւ ընսանիքներում. այսպէս ուսերէնը մեր դպրոցներում եւ այլն:

Կազմեց

ԵՐԵՄԻԱ Վ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆՑ.